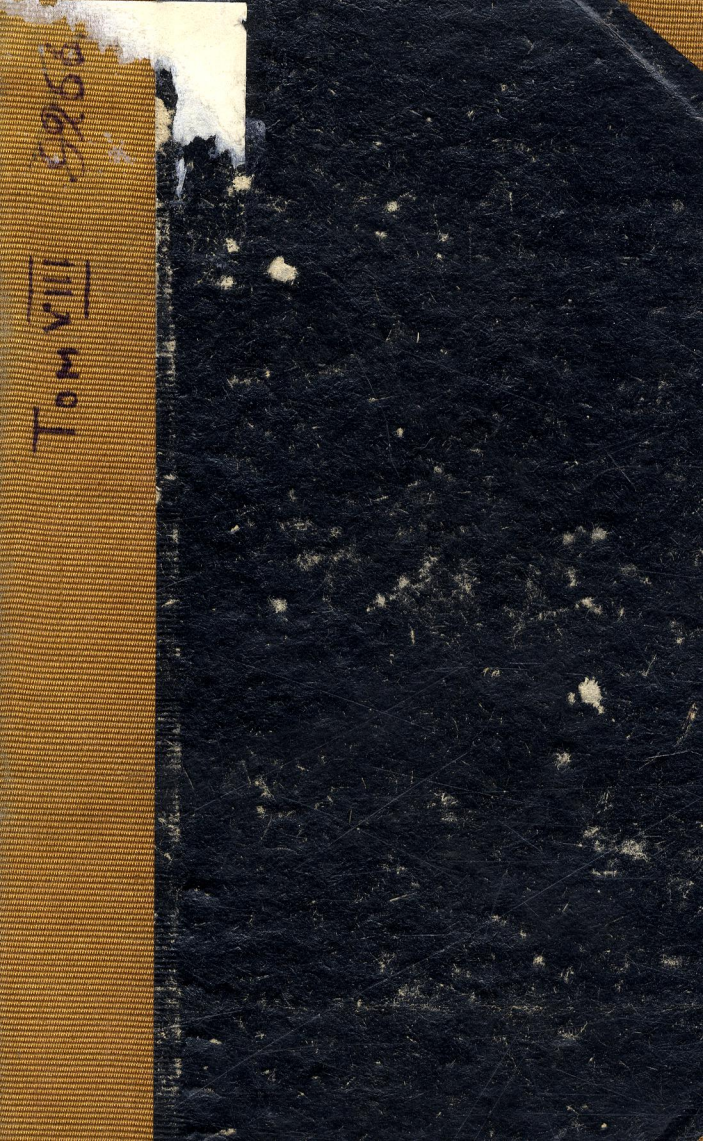

~~98,310/~~
~~VIII~~

№

38857

ФУНДАМЕНТАЛЬНА

БІБЛІОТЕКА

Київського Інституту

Народознавства і етнографії

В.ВІКНИЧЕНКО

Бач. 345
28/IV/50

ТВОРИ

КООПЕРАТИВНЕ В-во „ЛУХ“
ХАРКІВ—КИЇВ.

~~38851~~

[891.79-32 (В. VIII. 01)]

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том VIII.

БОРОТЬБА. РОБОТИ. СУД.
ХОМА ПРЯДКА.

~~98310~~

VIII

Львівська Ф.
Бібліотека АН

Двиг. ст.
51 чер-1949

11.623.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

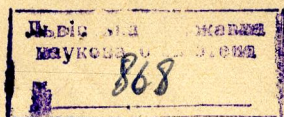
КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВ—КИЇВ

1925.

891.79-32

Ш5(2-4u)5-6я44

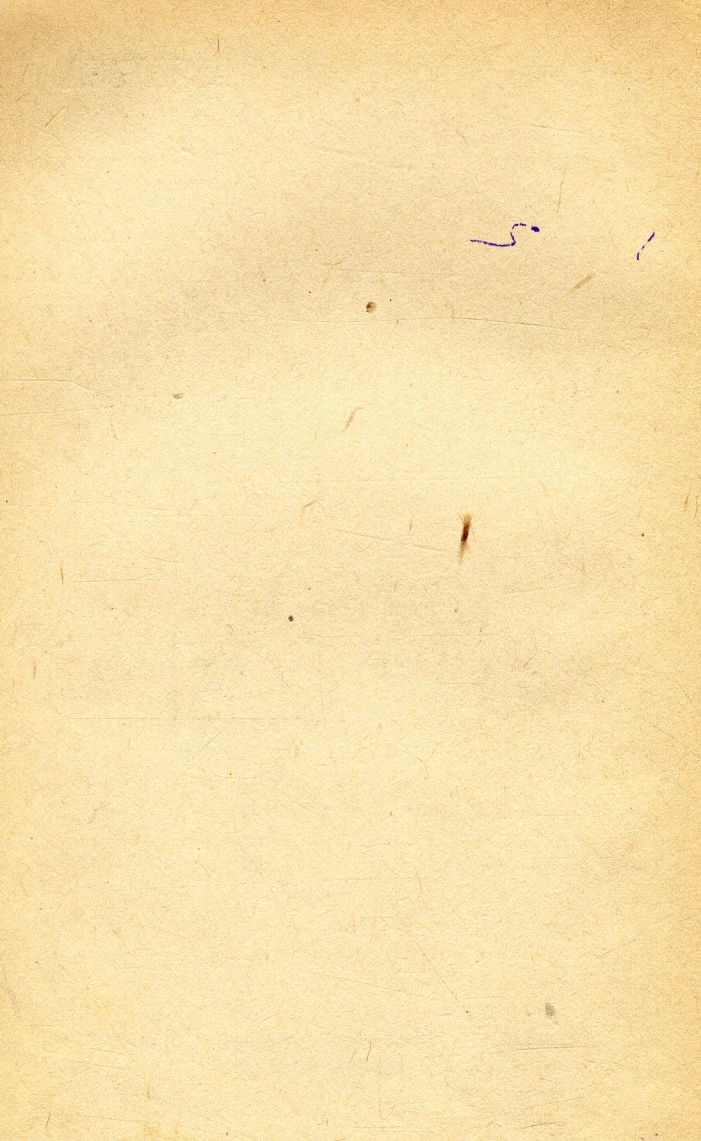
ТРЕСТ „Київ-Друк“, 8-МА ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ
вул. Л. Толстого (був. Караваївська), ч. 5.

Д.У.Д. 6562.

1925.

Зам. 178. 3,000.

БОРОТЬБА.

Боротьба.

З листів студента, засланого в солдати.

„Не бійтеся тих, що
тіло убивають, душі не
можуть убити“.

ЛИСТ ПЕРШИЙ.

Широ прохаю вибачення, що так довго не писав, але, прочитавши цей мій зшиток, що посилаю тепер, зрозумієте все. Та ще вибачайте, що про самого себе, не дивлячись на ваше прохання, пишу мало; але мушу сказати, що зо мною тепер мало чого й трапляється цікавого. Ну, не буду розмазувати,—із зшитка про все довідаєтесь.

У нас іде тепер досить цікава боротьба. З одного боку—дисципліна, „кнут“, карцер, голод, холод, і командир роти; з другого — дух народу, сила віри, сила вистражданих народнім життям ідеалів і „рядовой“ солдат Микита Кравчук. Кожного дня ми чекаємо з якимось холодом у грудях кінця боротьби й боїмось, і бажаємо його невимовно. Всі інтереси зсунулись кудись убік і хіба тільки традиційна „порція“ має ще свій інтерес, але й то вже не такий, як уперед. Навіть ненажерливий Мазюрин, про якого я вже писав вам,

не з таким запалом віддається тепер процесу наїдання; буває навіть що й не зразу з'їдає свій шматок розвареного смердючого м'яса, а захопившись загальною балачкою, бережно засуває „порцію“ в кишеню і аж увечері витяга її звідти й разом зо всім сміттям, що поналипало на неї, з смаковитим чваканням провадить у рот.

Напруження що-дня в казармі страшенне. Чується, що боротьба ця повинна скінчитись, але як, чим вона може скінчитись—важко уявити собі.

„Солдатики“ вже на всі боки обсуджують це питання, але розв'язати його не можуть. Не раз чуеш де-небудь у кутку свого „взводу“ таку розмову:

— Уб'є!.. Мабуть уб'є,—задумливо кидає високий, довготелесий Макуха, мій сусід по койці.— Побачите!

— „Уб'є“? Голова!—З погордою, палко шепочучи, повертається до його маленький, товстенький Шабатуров.— Як же він може вбити, коли його віра не дозволяє вбивати... Тай не то що вбивати, а, братця мої, і торкнути когось не можна. „Уб'є!“ А закон? Він, брат, тобі від закону он як (показує на кінчик чорного, зашмаленого цигаркою, пальця) не одступить! Штунда! Мальованець, одно слово! Він і мухи не вб'є, а то... „Статую“! Сказав!..

— Ну, а як же?

— „А як же“... А чорт його зна як!... Коли ж їм не можна кров проливати. Такий закон!.. Он пам'ятаєш, як він ненароком якимось штовхнув Крисина, а той у кров носа розбив? Бачив, як перелякався?

„Бра... бра... братіку“,—дуже подібно до „Штунди“, товстим голосом перебиває Дудка Шабатурова.— „Я... не... хотів...“

Інтонація „Штундового“ голосу остільки удається, що всі проти волі регочуться і задоволено лають Дудку. (Це той самий Дудка що, пам'ятаєте, написав гостру сатиру незграбним віршем на солдацький обід і якого не тільки наш „взвод“, але й вся рота слухає завше з реготом. Він же і капітанові дав це дотепне назвисько „Статуя“ після одного якогось полкового свята, коли всю роту водили в музей).

— Ну, а що ж він зробить?—знов кидає Макуха з якоюсь пильною думкою на своєму довгобразому лиці, не дивлячись на Шабатурова.

— Ось що зробить!—раптом проводить Дудка всею долонею йому по лиці і хутко ховається за Шабатурова.

— А ну!.. К чорту! Бо як дам!.. А ну?—сміючись і піддразнюючи його, виставляє своє рябовате і гостреньке лице Дудка.

Іншим часом Макуха напевне не витримав би, кинувся би спершу за Дудкою сердито, потім десь би за щось, ганяючись, зачепився, впав, весело зареготався разом з усіма і, сміючись, піймав би нарешті Дудку й вся рота втішалась би їхнім борюканням, доки б їм самим не надокучило, або не розігнало якесь „начальство“.

Тепер же Макуха тільки сердито й похмуро дивиться кудись убік і пильно думає.

Провадиться оця боротьба з потайним, невидним зверху, але глибоким завзяттям. Почалась вона уже з тої самої хвили, як із рідного повітря київських лісів Кравчук уступив у цю прокляту, мертву атмосферу дисципліни, муштри та кулака. „Солдатики“ оповідають (мене ж тоді ще не було), що, коли його ввели в казарму високого, могутнього, з кужелем жовтого волосся на широкий голові, їм „аж плакати, братця мої“ захотілось.

Чого саме „плакати“, ніхто не міг сказати, але навіть трое підтвердили.

Звичайно, „старі“ солдати зустрівають некрутів глузуючи, з насмішками, ніби-то інстинктивно висловлюючи ненависть до всіх „вольних“, навіть до тих, що тільки що були такими. А Кравчука „якось язик не повертався зачіпати“. Дивно було бачити його спокійну поважну постать серед несмілих, наляканих, змучених морально й фізично некрутів, що завше, як вівці, товпляться і туляться одне до одного. Дивно побачити чоловіка, який іде на певну смерть і спокійно, ясно дивиться їй в очі. Таке, я певен, робив вражіння і Кравчук своїм спокійним і твердим виглядом серед юрби переляканих, жалких некрутів. Це, розуміється, зараз же і не подобалось „Статуї“.

— Як звуть? — оглядаючи їх, зупинився він біля його й озирнув усього неприхильним і холодним поглядом.

— Микита Кравчук.

— Кравчук Микита! — поправив капітан.

— Все одно! — спокійно згодився Кравчук.

— Не „все одно“, а треба говорити, як слід. Звідки?

— З Київської губернії.

— Хахол?

— Малоросіянин.

— Все одно!

— Не все одно, бо то лайка „хахол“, — усміхнувся спокійно Кравчук.

Капітан знов пильно озирнув його й строго промовив:

— Мовчать!.. Твоє діло відповідати, що питають. Православний?

— Мальованець.

— Хто?

— Мальованець.

— Я не розумію. Католик? Магометанин?

— Не католик і не магометанин, а мальованець.

— Що він говорить?—не розуміючи повернувся капітан до фельдфебеля.

— Мальованець, ваше високоблагородіє, то все одно, що штунда. Такі штунданти собі, ваше високоблагородіє,—злегка усміхнувся фельдфебель і трошки вирівнявся...

— Он я-ак?—здивовано протягнув капітан.— Так ти ще це смієш заявляти мені прямо в очі? Та ти не знаєш, що я тебе під суд віддам за твою штунду?

— Я не штунда, я мальованець, — спокійно одповів Кравчук.

— Все одно!

— Не все одно, бо штунда...

— Та що ти, слухай,—перебив його страшенно здивований капітан,—дурний, чи божевільний? Та як ти смієш говорити зо мною так?

— А як же я говорю?—здивувався і Кравчук.

— Еге-ге! Та з тобою, я бачу, прийдеться „балакати“?.. Ти видно з тих, що хоч дурні та хитрі... Взять його на увагу!—перестерігаючи повернувся він до фельдфебеля і, ще раз озирнувши Кравчука пильним, стальовим своїм поглядом, рушив далі.

І „балачка“ почалась і ведеться ще й тепер, але вона вийшла не такою вже легкою як, певне, гадав собі спочатку капітан. Чи ви знаєте, що це — „балачка“? Це — муштра; уважна, пильна муштра. А знаєте, що таке муштра? Це — гіпноз; систематичний, постійний, чисто науковий гіпноз. А гіпноз (говорить наука) є рабство одної волі у другої, цілковите, безроздільне рабство, через яке можна примусити загіпнотизованого на най-

страшніше злочинство для користи свого гіпнотизатора. А найелементарніший підручник психології говорить, що для гіпнотизування індивіда найкращим засобом є забиття всяких думок, бажань, почувань; забиття всього, живого, надзвичайного, ріжноманітного: все повинно бути одноманітним, рівним, правильним і мертвим. Це все в муштрі є! Починаючи з одержі і кінчаючи чим хочете—все цілком відповідає цим науковим вимогам.

І починаючи з одержі, гіпноз вступив до боротьби з здоровою, живою силою Кравчука.

Чого вимагає гіпноз від одержі? Щоб вона не викликала думок, не зачіпала бажань, не ворушила життя, щоб ні кольором, ні формою не зупиняла погляду, не перешкоджала його впливові. І Кравчук зараз же запротестував проти затягування поясом до задихання, зараз же висловив своє незадоволення сірими одноманітними шинелями, чорним мундиром і перепічкуватими картузами. І хоча його зараз же за це посадили під „строгий арешт на 5 суток“, але й досі ні унтера, ні капітан не можуть вибити з його цієї огидливості до казенної одержі. Кожного разу перед муштрою його пильно оглядає фельдфебель і, тикаючи кулаком у живіт, підтягує й засупонює його.

Чого вимагає гіпноз від рухів? Вони повинні бути рівні, постійні, правильні й одноманітні. Всякий рух неправильний будить прибуту цєю одноманітністю думку й вадить гіпнозові.

І Кравчук із самого початку інстинктивно запротестував усею своєю здоровою натурою проти цього постійного убивання життя. Ось мало не чотири місяці, як тягнеться гіпнотизування, а Кравчука все таки не можуть ні карами, ні хит-

рощами примусити рівно зо всіма ступати, не повертати голови в строю, коли його кусає, наприклад, комар, не кашлянути, коли йому потрібно.

Чого вимагає гіпноз від обстанови життя? Воно повинно бути без змісту, без кольору. Помешкання, наприклад, повинно містити в собі тільки те, що найпотрібніше для того, щоб не померти. Все, що більше цього, гіпнозові перешкоджає.

І Кравчук інстинктивно протестує проти цих товстих, сірих, голих стін, проти рівного, одноманітного ряду ліжок із вивісками над кожним і більше любить бувати на дворі, ніж у казармі. Що ж до ліжка, то за його він завше має або штовханів і ляпасів по лиці, або арешт за те тільки, що не кладе рушника на подушку, як роблять „по правилам“ усі.

Куди, словом, не кіньте, все зарані продумано, обмірковано, все пристосовано до того, щоб убити всяке життя й покорити волю до останку. Дозволяється тільки те, що не вадить головній меті всього гіпнозу—убиванню людей. Тут уже й навішані скрізь малюнки, на яких одна яка-небудь сіра, правильна юрба ріже, рубає другу, синю або чорну, дозволяються пісні з такими, наприклад, думками: „бийте, ріжте, не жалійте бусурменів ворогів“; і читаються книжки, в яких оповідається, що який-небудь ловкий гіпнотизатор або просто божевільний в одну ніч перебив тисячі людей і дістав за це велику славу; і навіть штука-музика іде на послугу й утворює такі мелодії, які підіймають нерви й забивають розумну думку. Дозволяється і дурман ріжного роду: тютюн, горілка. Чи дозволило б, наприклад, начальство напиться юрбі горожан і з дикими піснями, з безчинствами, з галасом та бійками хо-

дити по вулицях серед ночі і п'яно зачіпати всіх і вся?

А некрутам можна, бо це — дурман, перший грубий дурман, без якого важко приступати до наукового гіпнозу. Все, все носить дух і печать його, все контролюється, перевіряється як треба, ніщо не сховається від погляду гіпнотизатора. Та й де там сховатись, коли „по правилам“ кожний солдат повинен всяке своє бажання, всяку свою думку передавати своєму „отдельонному“, а той вже далі старшому гіпнотизаторові, а той ще далі. Балачки про щось, що не торкається убивання людей, забороняються по спроможі.

І Кравчук одним навіть видом своїм протестує проти цього всього. Скільки, наприклад, уже за моєї пам'яті кар дістав він за те, що не вміє відповідати „по правилам“. Солдатові ж дозволяється з начальством говорити тільки казенними готовими виразами; їх усього, здається, дев'ять; ось вони: „так точно; нікак нет; слухаю; віноват; не могу знать; рад стараться; покорно благодарю (але це дуже рідко); здоровія желаю і счастливо оставаться“. Більше цього — уже вільнодумство, а вільно думати є дуже шкідливим гіпнозові, через це карається. І Кравчук завше помиляється, говорячи до начальства звичайною людською мовою і завше забуває додавати чин начальства, якому відповідає.

Чи свідомо бореться Кравчук, чи ні — напевне не скажу вам, бо він ні з ким не балакає, завше похмурий, суворий, мовчазний.

Він навіть рідко сміється на жарти Дудки, який чогось любить його дражнити й зачіпати. Вільними часами щось пильно й глибоко думає або читає Євангелля, яке капітан боїться однімати. Не знаю також, чи захоплений він хоча би

так цею власною боротьбою, як ми нею, чи ні. Про капітана можу сказати, що він навіть живе тепер тою боротьбою. Нема вже тепер ні одного руху, ні одного погляду Кравчукового, якого б він не знав, не продумав і не освітив перед ротою, яка хилитається то туди, то сюди після „інспекторського огляду“.

Вийшло це так. Ви знаєте, що таке цей „інспекторський огляд“? Не знаєте, певно. Це після свят звичайно, коли вплив гіпнозу може десь поменшився за короткі часи гуляння з „вольними“ людьми, приїжджає якийсь генерал або щось подібне до цього і відновляє його. Приїжджає, розуміється, генерал ніби для того, щоб милостиво розпитать „братиків“ (яких уперед вимуштровують, як відповідати), чи не мають вони на кого „жалоби“, чи не обижав їх хто з начальства, чи не мають вони якої потреби. Розуміється, „жалоби“ майже ніколи не буває, всі бувають вдоволені, а як і знайдеться коли такий сміливий, що за тиждень наперед скаже якомусь начальникові, що має на його скаржитись, коли витримає всі можливі муки за цей тиждень, то його „жалоба“ матиме тільки ті наслідки, що йому витягнуть потім усі жили, а тому, на кого він скаржився, найбільше прочитають для виду нотацію.

Вже за тиждень ми не мали покою. Кожного дня ми щось скребли, мили, чистили, кожного дня ми десь ганяли по „цейхавзах“, канцеляріях, з ранку до вечора ми щось шили, стругали, їли на швидку і падали мертві від втоми. Спали не більше чотирьох годин, схоплювались, знов мили, скребли, чистили, знов десь ганяли і знов вимучені падали на ліжку. За цілий тиждень я не мав вільного часу прочитати листа. Ви можете думати, що це гіпербола, але я вам серйозно це

говорю. Коли наставав вечір, я вже нічого не бажав, як упасти, де попало і хоч годину заснути. Досить того, що ми не обідали, а на ходу глїтали „порції“ й ще діставали в потилицю, коли довго жували. Якби й був справді який вплив „вольних“ людей, то за цей тиждень, я можу ручитись, він вилетів, як дим.

Аж ось настав цей величний день. Ще з вечора ми розклали свої розібрані до останнього винтика рушницї, повикладали свої солдацькі річі (щїтки, молотки, ваксу, білизну, чоботи); а рано о сьомїй годині вже ходили з напруженими нервами і страхом у серці. „А що — думалось кожному — як у мене буде десь на мундирі плямка, а я не побачу її, а побачить інспектор“. І холодно ставало. Розуміється, „Статуя“ прибігла вже о п'ятій годині і зараз же почала робити з нами ріжні проби: як стояти, що говорити, як кричати і, навіть, як сміятись, коли цього треба буде. „Жалоб“ ніхто ніяких не думав виставляти інспекторові.

О дев'ятій ми вже стояли в мундирах „першого строку“, що смерділи невимовно нафталїном, у нових картузах, які топирчились на головах, як сковороди, і „в повній амуніції“, себ-то: на плечах — скочена шинеля, ранець, повний всякої дряні, з боку мішок і з ним же лопата, сокира, підсумок і в руці рушниця.

Довго ми так стояли. Аж ось о десятій годині гримнув оркестр і з'явився інспектор. З маленькою старенькою голівкою, подібною до підмерзлої картоплини.

— Здорово, братци, — прорипіло тоненько із картоплі.

— Здрав... желай... ваш... всок... прев... ство-о, — дружно, гучно одповіла сотня молодих здорових голосів.

Картопля пожувала губами, озирнулась до ротного, що трохи блідий ішов позаду, і зупинилась. Зупинилась і вся юрба офіцерів, які несміло товпились довгим рядом за ними. Поговоривши щось, вони знов рушили.

А по довгому, рівному як нитка ряду солдацької маси хоч би вам заворушилось що.

Почалось обдивляння усього; картопля ходила, дивилась у лорнет, рипіла щось, але очевидячки не тяміла нічого і навіть не старалась удавати, що тямить. Вона робила те, що їй наказали робити: ходила, дивилась і видом своїм гіпнотизувала роту. Вона б і не зуміла грати комедії.

Довго вони ходили. Зробили для виду де-які помітки, накричали на когось, потім цинічно розгляділи кожного з нас до голого тіла й спочили трохи. Потім інспектор попрохав все начальство вийти з роти в канцелярію. Це ніби для того, щоб залякані, забиті істоти не соромились скаржитись про тих, хто їх залякав і забив. Ми zostались з генералом на самоті.

— Ну, е... е... братци, я... е... та підійдіть ближче,—скомандував він, поводячи і носом, і тим місцем, де бувають брови, примостивши лорнета.

Ми вже раніше повторяли цей „номер“, а через те дуже рівним і правильним колом обступили його.

— Ітак..., братци, ми зібрались тут... ем..., ем... І ви... еп... еп... і я... Тепер ви—діти, а я... еп... еп... батько... Не начальник, а батько.

„Картопля“ заморгала місцем над бровами, задвигала сухим, кістлявим гудзиком-носом, умостила пенсне, що почало з'їжджати, на майже білих оченятах і, пожувавши синіми губами, зарипіла далі:

— Так що ви мене братці, ем... еп... не бійтесь... Коли вас хто... еп... еп... із начальників ваших

обидив... ви говоріть... Як батькові... ем... говоріть... По правді... е... е... не ховаючись. За Богом служба... еп... еп... а за царьом... молитва... чи як то... ем... ем... не пропадають. Зрозуміли?

— Так точно, ваш... всок... прев... ство-о! — громом розкотилось дружно і весело.

— Дуже... е... е... дуже мені це... еп... еп... приємно. Хто ж із вас... ем... ем... має жалобу?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о! — ще веселіше ревноули ми як один і знов картопля, пожувавши губами, хотіла щось вимовити, але раптом із заднього ряду густо й глухо почулось:

— Мене обижали.

Наче громовина пройшла по всіх солдацьких головах, так вони зразу повернулись на той грубий, суворий голос.

— Що?— не розчув і не зрозумів генерал, здивовано дивлячись навкруги.

— Мене обижали,—голосніше і ще наче густіше почувся голос.

— Обижали... Кого?—ще таки не розумів інспектор, якому десь і на думку не могло прийти, що його слова мають якийсь зміст і що хтось може серйозно прийняти їх.

— Мене... Я хочу жалобу подати,—виступив трохи вперед Кравчук, суворо дивлячись перед себе своїми твердими невеличкими очима.

„Картопля“ навіть злякалась трохи.

— Стій... стій..! Куди ж ти? Стій... еп... еп... собі на місці... Жалобу? Ем... ем... на кого?

— На фітьфебеля і на ротного командира... Сильно б'ють... А бити не можна, не...

— Б'ють? ем... Ротний командир?

— І фітьфебель.

Дідок розтертяно озирнувся і, певне, не знав, як бути. Нарешті, він ще раз подивився на Кравчука,

що стояв, не стуливши тісно ніг, не випнувши грудей, і наче знайшов вихід.

— А ти ем... ем... братіку, солдат... Чи... А ти, братець, е... е... не по формі стоїш... Так... жалобу подавати... еп... е... Не можна... Я такої жалоби... еп... братець... еп... не прииму... еп... Іди... е... на місце...

— Мене били, говорю правду... як батькові,— не поправляючись і не звертаючи навіть уваги на його слова, знов бовкнув Кравчук і знов картопля змішалась, але, пожувавши губами, знов знайшлась:

— Я еп... е... запишу... Іди.

І вона, справді, вийняла з бокової кишені якусь книжечку, примостила пенсне, яке два рази спадало і два рази улаштувалось на носі, і почала дійсно щось записувати тремтячими червоно-синіми, жилястими пальцями.

Ми ж стояли нерухомо і ні одним рухом не сміли виявити того скаженого напливу думок, гадок і почувань, які вибухли у нас після „жалоби“.

— А більше... ем... ніхто не жаліється?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о.

— Усім задоволені?

— Так точно, ваш... прев.. ство-о.

Але на цьому „батьківській огляд“ і скінчився. Зараз же було викликано ротного, офіцерів (які, розуміється, все чули і бачили), прочитано їм „жалобу“ і... перш усього запроваджено Кравчука під арешт за „неформеное подання жалоби“. Потім ще його покарали за те, що він не сказав наперед,—фельдфебельові і ротному, що хоче на них скаржитися,—перевели „в разряд штрафованих“, дякуючи чому він мав уже тепер право діставати за якусь провину різки: „жалоба“ схо-

валась „під сукном“, а боротьба з того часу закипіла на смерть, вибухами своїми хвилюючи і дратуючи всю роту.

Тепер застається місяця півтора до „присяги“, себ-то до того дня, коли вже „молоді“ солдати будуть до того загіпнотизовані, що їх можна вже буде більш-менш спокійно посилати убивати людей („усмиряти“) і берегти своїх гіпнотизаторів та озуддя смерті. За всі півтора місяця треба зломити, убити всякий живий дух, всяке життя. І капітан приклада всі сили, напружує всі нерви свої, ось-ось, здається, рота заснула, на віки заснула, але одна яка історія з Кравчуком і думка прокинулася, буяє, б'ється і чогось шукає, чогось допитується. І знов кара суворому, похмурому Кравчукові. Знов ніби стихає і знов рота хвилюється.

Чим, як скінчиться оця боротьба—знов кажу, й уявити не можу. Знаю, що це напруження, це глухе електризування повинно знайти собі якийсь вихід. Чий верх буде, також важко сказати. І з того, і з другого боку сили великі. Одно скажу, що більшість роти стоїть на боці Кравчука.

На цьому поки що й кінчаю. Певно, хутко пришлю ще зшиток, бо так „без історії“ не обійдеться.

ЛИСТ ДРУГИЙ.

Пишу вам просто із карцера. Останніми часами я більше перебуваю тут, ніж у казармі. Наказавши роті не балакати зо мною, присудивши мене на постійне мовчання, капітан все таки боїться, що я одним своїм видом перешкоджатиму його маніпуляціям, а через те за найменшу дрібницю засаджує мене під арешт. Розумієть-

ся, мені тільки того й треба і я користуюсь тепер усяким випадком і спішусь сюди. Тут я тільки й можу і читати, і писати вам. (Природна річ, що це все робиться потайно від ретного і куплено у „фітьфебеля“ по „полтиннику“ за кожне сидіння). Тепер я сиджу ось за що. Розкажу вам весь той день.

Ранок. Тільки не гадайте, що це звичайний, людський ранок. Ранок по-тутешньому це та доба, коли на дворі ще темно і до світання має бути ще годин зо дві. Це та доба, коли жовтеньке, ледве помітне світло лампочки боязко крадеться з стіни по брудній, чорній підлозі, з великою натугою проникає в повітря, повне диму з тютюну, копоті з ламп, людського дихання, ріжних міязмів, несміло торкається передніх койок, що двома правильними рядами стоять понад стінами, і збезсилівши, зупиняється й лишає кутки темними і сумними. Тихо в казармі. Майже не чути ні хропіння, ні сонних балачок, навіть дежурний безсило куняє на варті, схиливши голову на брудний стіл. Солодко, смаковито спиться тоді. Вмить там десь у коридорі щось несамовито починає гупати, торохкотіти, з болем стукаючи по стурбованих нервах, і через хвилину розкочується по казармі.

„Барабан уже“, пробігає в сонній ще голові і почуваєш, як холодне, тяжке почуття зразу надавлює груди.

— Вставай! Вставай! Перший звод замітає, убирать, — чується десь за койками хриплий, п'яний голос фельдфебеля. З злісною рішучістю встаєш, ненависно натягаєш „мундьор“ і стаєш у ряд сонних, злих товаришів, що йдуть умиватися.

— Вставай, вставай! — з'являється в нашому зводі коротенька, товстенька постать фельдфе-

беля і загляда нам через голови, чи всі повставали.

— А там хто ще копається,—гукає він, забачивши у кутку на койці щось велике, біле.— Хто там.

— Кравчук, Сидір Максимович... Богу молиться...—хіхікаючи, відповідає хтось із солдатиків.

— А вмиватись? Він таки знов за своє?

„Солдатики“ хіхікають, а Сидір Максимович просовується крізь нас і простує прямо на Кравчука.

— Ти! Харя!—штовха він його кулаком в плече.—Умиватись.

Кравчук навіть не поверта голови і видно тільки при жовтенькому світлі лампи, як він трохи ворухиться від штовхання та губи щось шепочуть.

— Я кому говорю, Кравчук!

Могутній, суворий профіль Кравчука, освічений жовтеньким світлом, не ворухиться.

— От дивіться на цього чорта,—з нотками сміху, дивування й гніву розводить фельдфебель руками, злегка звертаючись до нас. Де-хто хіхікає, а більшість напружено слідить, що буде далі.

— Ти! Штунда чортова,—знов штовха він „Штунду“ долонею в лоб. Похмура широка голова трохи одкидається назад і знов уперто дивиться просто себе пильним суворим поглядом.

— Богу молиться... Спасається... Ач, святий який! А до ікони? А встать? Ти!—мацає він пальцем по губах Кравчукові, так що вони аж хлипають, викликаючи між нами нервовий хвиловий регіт.

— Сидить таки. Хоч би ж поворухнулись... Ви! Ясновельможний пане, — хватаючи двома пальцями за носа і повертаючи до себе, нахилиється трохи Сидір Максимович над Кравчу-

ком.—Погляньте ж хоч на нас... О!—держачи за носа і повертаючи його голову сюди, сміється він.—Який хороший.

Картина, справді, до того гостро гидка і разом смішна, що проти волі регіт із якимсь нервовим, болісним дрижанням розкочується між нами. А Кравчук, так само не ворушачись, навіть не двигнувши зложеними на колінах руками, з задертою проти волі головою суворо шепоче щось губами і дивиться кудись через наші голови.

— А до ікони молитись, до ікони, до ікони!—водячи за носа то вправо, то вліво, повчаюче хрипить фельдфебель.—До ікони, штунда проклята. Ну,—однімаючи руку від носа, серйозно вже гукає він і вмить з огидливістю дивиться на свої пальці й витирає об штани.

— Фу! Харя! Чисто замазав пальці об носа. Щоб тебе чорт узяв, стерво... Вставай, тобі говорю, бо я тебе підніму!

Вмить Кравчук глибоко зітхає, перестає шепотіти і встає. Мовчки натягнувши з сопінням мундира, він незграбно повертається і, зневажливо суворо подивившись на фельдфебеля, важко ступає до нас.

Це мовчання і особливо погляд, повний мовчазної зневаги, як огнем запалює фельдфебеля.

— Стій!—ревкає він злісно.

— Стій, тобі говорю!—аж хрипить він, бачачи, що Кравчук навіть не озирається. Той зупиняється і поважно повертається до його, чекаючи.

— Ти що ж це?!—хутко підходить Сидір Максимович, важко дихаючи і злісно моргаючи своїми вилупленими очима.—Що ж це ти собі гадаєш, я з тобою жартувати буду?. Га?! Ти знаєш (московська лайка), що молитись по православному треба, всім разом.

— Я не вмію по команді... Гріх по команді молитись... Фарисеї так робили,—гудить похмуро Кравчук і, одвернувши голову вбік, замовкає.

— Та-а-к?!—скажено-злісно шипить фельдфебель.—Ми фарисеї? Начальство (московська лайка) фарисеї?! Га?!

Кравчук хоче щось сказати, але в той мент хутко піднімається коротка, товста рука Сидіра і з гучним лясканням пада на щоку йому. Між нами проходить глибоке, важке, задержане зітхання, ніби всі ми падаємо глибоко-глибоко. Кравчук же тільки хитається, з сопінням зітхає й мовчки стоїть, дивлячись кудись убік.

— Ми фарисеї?! Га?! Фарисеї,—шипить фельдфебель.—Я тобі покажу „фарисеї“... Марш умиватись! Будеш ти сьогодні ще з командиром балакати. От він тобі ще покаже, які ми фарисеї. **Марш!**

Ми круто повертаємося, знов глибоко, але вільно зітхаємо й, спершу мовчки, а потім раптом палко балакаючи всі разом, ідемо умиватись.

Умиваємося поспішки, недбало на-швидку витираємо гарячі обличчя і, поглядаючи на двері, розмовляємо з нервовим напруженим запалом.

Кравчук також умивається, але мовчки хлюпає холодною водою по червоній щоці і навіть не повертається до нас.

До нашої купки підходить Дудка з рушником на плечі.

— Погано ти, брат, зробив,—підходячи до Кравчука, серйозно промовляє він, ляскаючи того зо всеї сили по спині. Кравчук мовчки поверта своє мокре лице з одною яскраво червоною щокою й, похмуро вижидаючи, дивиться на його. Ми теж трохи замовкаємо.

— Їй-богу, погано...—навіть не усміхається

Дудка.—Коли він тебе узяв за ніс, було б шмаркнуть йому повну руку. Не брав би...

Регіт заглушує його слова й навіть сам Кравчук проти волі сміється і, одвернувшись, умивається далі.

— А їй-богу!—скрикує Дудка.—Що ж він бере тебе за делікатне місце. Ти не винoven був би. Само.

— Ні,—палко перебива його солдатик із сережкою в усі, прозваний у нас Рлапорлтом за те, що вимовляє „рл“ — замість р.—Хіба він має прправо заборлонять йому молитися? Га? По якому такому прправу? А як я не вірлю по вашому.

— Та не може бу-у-уть,—злегка насмішкувато протягає, повертаючись до його, Дудка.—А ти з узе забув те прправо, як тебе били по морлді? Га-а?

— Іди к чортлу, дурлню!—огризається незадоволено Рлапорлт.—Ти, як дитина та, нікторлого поняття... Я говорлю по серлійозному—серлійозно.

— Ша! —вмить торжественно підніма руку Дудка.—Рлапорлт буде рлапорлтувати.

— Дурлак і більш нічого,—сердито повертається Рлапорлт і, плюнувши, іде у казарму під сміх товаришів.

— А я б, накажи мене господь, дав би колись здачі фітьфебелю, якби він так чіплявся до мене, як до Кравчука, — задумливо дивлячись перед себе, промовляє Шабатуров, стоячи з рушником на плечі.—Прямо мучать та й годі (московська лайка)... І кожного дня, кожного дня.

— Що, Кравчук, —зновляскаючи по спині, поверта Дудка своє худеньке, рябеньке лице до того.—Чуєш, що говорить наша Шабатурка?

— Не можна проливати чужої крови, — глухо гудить Кравчук з-по-над корита. „Кров брата во-піє“ —сказано.

— Еге... — не знаючи, що сказати, маха рукою Дудка.—Що там брата...

Але всі чогось зразу задумуються, потім зразу наче прокидаються й спішать у казарму.

— А того... идола ще нема?—зустріча фельдфебель останніх.

— Умивається, Сидір Максимович.

— „Мордасію“, вимиває?

— Так точно.

Кравчука кличуть. Він, не хапаючись, іде, склада свій рушник на подушці й стає в ряди. По команді фельдфебеля глотки одчиняються і дикий спів розлягається по казармі, вигукуючи: „Царю небесний“, „Спаси Господи“ та інші казенні молитви.

— Стій!—вмить кричить фельдфебель. Всі разом замовкають і здивовано поводять очима.

— Ти ж це чого не молишся? — підходячи до Кравчука, хрипить фельдфебель. — Чого не співаєш?

Кравчук мовчить.

— Молись мені зараз, харя штундарська, бо я тебе розірву проклятого!

— Хоч з'їжте, —байдуже бовкає Кравчук, дивлячись на його.

Фельдфебель на хвилину стовпіє і не знає, що сказати (до речі, правда: він мало не завше так стовпіє, коли чує щось таке, що думка його не звикла пережовувати).

— Ага! Ти так?!—розшолопавши, тихо промовляє він,—Ну, добре... Ось прийдуть командир, я доложу їм, як ти відповідаєш начальству... Добре, добре... Начі-і най!—знов командує він, одходячи, і перервана мелодія знов невимовним дисонансом лунає по казармі, дратуючи і так роздратовані нерви.

Після молитви десять хвилин спочинку, потім починається муштра. Тут тако ж не обходиться без інциденту і, коли вже підходить час, в який звичайно з'являється в казармі ротний, фельдфебель уже кипить ненавистю до Кравчука.

— Смирно-о! Вста-а-ать!—вмить як опарений кричить „днєвальний“ і в казармі стає тихо.

То „сам“ іде. Я не раз в таку хвилину дивлюсь на Кравчука, сподіваючись побачити, яке вражіння робить на нього появлення його головного ворога; але, скільки не придивляюсь, лице його завше суворо-спокійне і кам'яно-тверде.

— Ваше високоблагородіє, в третей роті...— тимчасом рапортує діжурний, вискочивши на зустріч ротному з блідим і зляканим лицем...—суздальського пехотного полка... — і, запутавшись, перелякано замовкає й широко розплющеними очима дивиться прямо на „батька“, який холодно, не перебиваючи його, слуха, держачи „під козирьок“. Хвилину обидва мовчать і в казармі настає тиша, як у домовині.

— Ваше високоблагородіє... В третей роті... знов починає спочатку діжурний і чути, як голос його переривається й вискакує шматками із горла. В третей роті суздальського пехотного полка... во время... дежурства... про'сшествій... ні-какіх не... случилось... здоровія желаю, ваше высокоблагородіє.

— Перш усього,—спокійно, холодно починає, здіймаючи руку з козирка ротний,—ти нікчемний діжурний. Розумієш? Ти не можеш своєму ротному одрапортувати, як слід. За це ти підеш на п'ять суток під арешт. Потім, ти нікчемний солдат. Ти не вмієш правильно стояти. Як ти стоїш? Подивись, як ти стоїш? Як носки у тебе?

Діжурний нахилиє голову й з жахом бачить, що носки йому розійшлися і певно на палець, як не більше. Він підводить голову і знов мовчки дивиться в холодні карі очі ротного, що стальовим, гострим поглядом пронизують його з ніг до голови.

— За це ти підеш ще на п'ять суток під арешт. І третє, ти—б'ягуз. Розумієш? За це підеш не в чергу в караул. А тепер повернись, зроби десять кроків, вернись назад і одрапортуй знов. Тільки гляди: маленька хиба—ще п'ять суток. Марш!

Діжурний повертається, робить дев'ять, а не десять кроків і йде назад. Не доходячи п'яти ступнів, зупиняється і, взявши під „козирьок“, починає:

— Ваше високородіє...

— Одставить!—перебива його ротний.

Діжурний замовкає.

— Ти скільки зробив кроків?

— Десять, ваше високоблагородіє.

— Значить, ти ще до того всього і дурень: не вмієш до ладу десяти порахувати; за це ти підеш іще на двоє суток. Ступай ще раз. Марш.

Той повертається і знов іде. І мені виразно видно його веснянкувате, несимпатичне лице, яке дрижачими губами пильно рахує ступні і по десяти кроках круто зчезає і від мене, похитуючись, одходить вирівняна вузька спина його.

На цей раз рапорт кінчається щасливо й ротний іде далі.

— Здорови, братці!— як брязкотіння ножа об камінь, чується за його ходом біля кожного зводу і після кожного разу двацять п'ять грудей разом вигукують:

— Здрав... желей... ваш... висок... бродіє.

— Ну, Кравчук, готовсь,—штовхаючи того ліктем у бік, шепоче Дудка, дивлячись, як фельдфебель зникає за ротним у канцелярії.

Кравчук глибоко зітхає, як віл, і ніби справді готується.

Проходить дві хвилини, три, п'ять,—ні фельдфебеля, ні ротного не видно.

— Рлапорлтує,—шепоче Дудка, але ніхто й не усміхнеться,

Аж ось двері з канцелярії рипають і в роті з'являється командир, а за ним фельдфебель. Ми витягуємося і кам'яніємо.

— Кравчук,—не дуже голосно і занадто спокійно промовляє капітан, зупиняючись проти нас.— Ходи сюди.

Кравчук робить де-кілька важких, незграбних кроків і зупиняється перед ротним. Той хвилину стоїть задумливо і дивиться нам під ноги, ніби не добачаючи велетенської постати. Очі його, обведені жилястими торбинками, не одводяться від наших ніг і наче дають нам можливість, не зустрічаючись з його поглядом, роздивитись на знайоме нам до найдрібнішої бородавки, гидке, ненависне лице.

Любі мої! Не можу не признатися вам, що в такі хвилини я боюся себе. Якби ви знали, як хочеться кинутись на цю суху, тонку постать з усією тою ненавистю, яка кипить у грудях. З якою, здається, злорадністю я різав би шматочок за шматочком це жовте, гарне лице з цею делікатною гострою борідкою.

Не раз у такі хвилини він хутко підніма голову і дивиться на мене. Чи не чує він мого погляду на собі?

— Бачиш, Кравчук,—поволі підводячи голову і обзираючи того пронизуючим поглядом, тихо по-

чинає „батько Ключкин“.—Ти знов не покаювся ..— і пильно-пильно вдивляється в його. Кравчук стоїть і дивиться через голову ротному, немов і не до його річ.

— Коли до тебе говорить начальство, треба дивитись на його,—не повишаючи голосу додає Ключкин. Кравчук переводить свій суворий погляд на ротного і сміливо дивиться йому в очі.

— Стояти треба рівно.

Кравчук вирівнюється і трохи випинає живіт.

— Живіт сховати треба.

Живіт ховається, зате спина схиляється.

— Груді вперед.

Мундир злегка тріщить і могутні груди колесом виступають наперед

— Руки по швам.

Руки мов прилипають до ніг.

Ротний знов обводить пильним поглядом з голови до ніг і починає:

— Ти не послухав наказу свого начальника фельдфебеля. Він казав тобі встати, а ти не звернув уваги на його слова. Діло не в тому, що ти не став, а в тому, що ти не послухав. Розумієш?. Ти, значить, можеш не послухати і мене, і полковника, і самого царя. Так?

Кравчук мовчить.

— Так, я тебе питаю? Відповідай же.

— Я молився богу,—знехотя цідить Кравчук.

— Значить, коли ти будеш молитись богу, а я тобі щось накажу зробити, то ти не зробиш? Коли прийдуть, наприклад, вороги і будуть нас убивати і я накажу тобі боронитись, а ти в той час молитимешся, то ти не послухаєш?

Хоча „солдатики“ стоять нерухомо, але я по кліпанню очей бачу, що цей аргумент зробив те, чого бажав капітан. Він і сам це бачить,

хоча тільки раз і зиркає на нас гострим поглядом.

— Ну? Відповідай же.

— Я все одно... не можу убивати нікого.

— Тоді тебе розстріляють.

Кравчук двигає лицем, мов кажучи „ну, що ж!“

— Хм!—очевидячки трохи змішавшись перед такою мовчазною відповіддю, але не показуючи а ні одним рухом цього, усміхається ніби з жалем до Кравчука ротний.—Не боїшся? Ну, що ж, колись побачиш... Це одне... А друге... Ти от стоїш передо мною, ніби страдаєш, ніби тебе мучать, ніби я даремно до тебе чіпляюсь... Так, мабуть, і всі твої товариші думають. Бідний, такий маленький, обижають його!...

Якби в строю можна було сміятись, я певен, що ті „товариші“, у яких на губах грає усмішка, захіхікали б. Але ротному досить і усмішок (хоча й цього в строю не дозволяється).

— І ніхто не вступиться за його, ні тато, ні мама. Хоч би братік був.

— Він, ваше високоблагородіє,—хіхікаючи, на-смілюється виступити за ротного наперед фельдфебель,—так і говорить, що його, значить обиджають.

— А як же!—згожується ротний.—Такий нещасний. Ось подивіться на його!—повертаючи його до нас, ледве усміхається він холодною блідою усмішкою.

Справді, чи можна назвати величезного слона нещасним? А мені раз-у-раз при таких сценах уявляється слон, покритий увесь великими кайданами, спутаний зо всіх боків канатами, але страшний і могутній. Здається, ось ревне він, здригнеться і полетять пута, і горе всім фельдфебелям та ротним. Не знаю, чи знає це сам

ротний. Чи може дуже вже покладається на кайдани, сплетені із дисципліни? Здається, ні. Коли що надає йому сміливости дратувати цю силу, то, десь, більш усього його упевненість у тому, що пута штундарського світогляду міцно сковують її. Але все таки я не можу не сказати, що мене завше трохи дивує, як він не боїться ходити біля цієї сили, як не боїться так скажено дратувати її. Я почуваю навіть, що починаю поважати його за це, як тільки можна поважати того чоловіка, що навмисне ходить по краєчку безодні і впирається цим холодним заміранням серця, цим божевільним дратуванням нервів. Бувають іноді навіть страшні хвилини. Тоді робиться в казармі так тихо, що заплющивши очі, можна подумати, що стоїш десь у мертвій пустині сам самотою.

Повернувши за рукою ротного до нас, Кравчук байдуже дивиться то на похмурі, то на веселі обличчя товаришів і, схилившись, застигає.

— Кравчук!— скрикує ротний,— як стоїш? Рівно стань.

Кравчук знехотя повертається до його і вирівнюється.

— Я тобі хіба говорив повертатись? Повернись назад... Ну?... Тепер повернись до мене... Так... Тепер повернись до ікони... Куди, куди? До ікони...

Кравчук кидає в його пильним похмурим поглядом і повертається до рядка темних, якогось брудного кольору ікон, на яких можна побачити тільки червоні губи святих та чорні собольові брови св. Миколи. Я не раз бачив, як іронічна усмішка грала на губах Кравчука, коли він дивився на них.

— Тепер склади пальці для хреста і перехрестись.

Кравчук поверта до ротного своє широке, чотирьокутне лице і мовчки дивиться на його, не піднімаючи руки і не складаючи пальців.

— Куди дивишся? Перехрестись, я тобі накакую... Кравчук!

— Я не вмію,—глухо говорить Кравчук.

Ротний мовчки повертається до нас, пролітає по всіх поглядом і зупиняється на мені:

— Іди сюди!—хитає він мені головою.

Я здригуюсь і чую, як в один мент в голові мені пробігає клубок думок. Серде стукає до болю. Але я твердо стукаю чобітьми і рівно підхожу до них. Що я буду говорити, що буду одповідати—я ще не знаю, але, видно, дивлюсь не дуже покірливо, бо бачу, як губи ротного якось так знайомо злорадно усміхаються і тонкі ніздрі злегка піднімаються.

— Візьми його руку,—не зводячи з мене очей і показуючи рукою на Кравчука, рівно й холодно говорить він,—і навчи його хреститись.

— Я не вмію!—виривається в мене якось само собою і я чую, як злість на самого себе зараз же закіпає в мене у грудях за цю недоладну і трусливу, як мені здається в той мент, одповідь.

— Не вмі-і-еш?! — здивовано протягує ротний. — Студент університету не вміє скласти хреста?

— Не можу!—злісно поправляюсь я і, забувши, роблю рукою якийсь рух.

— Як стоїш!? Що за махання руками? Фельдфебель!... На сутки його після учення в карцер...

— Слухаю...—витягується у фельдфебеля пика. (А він, треба вам знати, мій приятель, бо курить мій тютюн, позичає що-дня гроші, їсть мій обід, що купую в городі).

— Це тобі не університет, а казарма! Чуєш? Казарма. Ніяких махань руками не дозволю. Зараз же візьми руку Кравчука й перехрести його. Чуєш?

І хоча голос його не піднімається ні на одну ноту вище, але в йому чується така непохитна, тверда рішучість, що мене проймає холодне, страшно непорозуміння. Не жах, не страх, а таки непорозуміння. По голосу тому я чую, що він не одступиться од свого наказу, але ж з другого боку я в той мент не можу собі уявити, чим скінчиться все; а скінчитись, пробігає у мене невиразна думка, повинно якось дуже погано, бо за непослух карається тяжко. Якийсь мент я мовчу, а потім відповідаю:

— Я не можу.

В горлі у мене щось першить, я прокашлююсь і прямо дивлюсь йому в очі.

— Себ-то не хочеш? Не хочеш?

— Не хочу.

— Ага. Чудово. От вам: парочка,—вмить повертається він до роти і кидає головою, проводячи рукою від мене до Кравчука (який, треба додати, а ні трошечки не дивувався моїм відповідям і видно було, що й не гадав, що можна було якось инакше зробити „студентові“) — Нещасні обидва. От вам... Тепер ви бачите, що за птиці ці студенти?

Я зразу зрозумів усе. Я зрозумів, для чого він мене, а не кого другого, покликав хрестити; я зрозумів, що мені нічого за це не буде, бо йому тільки цього й треба було. Не криюсь, може це й гидко, на хвилину у мене в грудях стало дуже легко. Не можу вам сказати через що саме: чи через те, що я почув, що мені не буде кари, чи через те, що кінчилось те тяжке

непорозуміння. Не знаю. Знаю тільки, що за цим у мене так злісно здавило у грудях, так якось стало обидно, що я боявся, як би не кинутись на цю жовту гарно підстрижену потилицю і не впитись у неї зубами.

— Бачите?...—тим часом говорив той далі,— він не може, не хоче перехрестити чоловіка. Я знаю, що в моїй роті є люди добрі з чулим серцем. Знаю і хвалю... Це добре. Знаю, що їм було жаль, коли от його (він, не дивлячись на мене, повів у мій бік рукою) привезли до нас... Студент, благородний чоловік і солдат... Правда жаль?... Знаю, знаю. Але не всяке добре почуття корисне. Візьмім такий приклад: піймали мужики вовка в хліві і б'ють. Він кричить, вигинається, нам видно, що йому болять. Але чи скаже хто з тих мужиків, що йому жаль того вовка? Ні. Так і тут. Вам жаль його (він знов махнув, не повертаючись, на мене рукою), це добре. Це добре. Це показує, що ви добрі люди. Але це знов показує, що ви й дурні. Це вовк. Я навмисне сказав йому перехрестити того другого вовка. Я хотів показати вам, кого ви жалієте. От вам, ви сами бачили. Вони обидва бояться хреста.

— А хто ще боїться хреста? Діявол. Знайте ж, кого ви жалієте... Це одно. А друге, до мене дійшла чутка, що ви починаєте в себе обсуджувати, за що беруть студентів у солдати. (Тут фельдфебель байдуже став дивитись десь по стіні, по стелі, по солдатиках і, нарешті, глянув на мене. Зустрівшись з моїм поглядом, він хутко переніс очі на вікно і знов заблукав по стелі, слухаючи далі).

— І це теж добре. І це показує, що у вас добре серце. Але знов скажу, що не всяке добре серце до добра веде і не всяке обсуджування по-

трібне. От ви обговорюєте і нічого не знаєте. Вам наговорять усього, ви й повірите. А повірите, станете й думати так, а за де-які думки можна й життя позбутись. А все через те, що не звертаєтесь до старших, до начальників, що за батьків вам поставлені, а все лукавством хочете. Я не бороню цікавитись. Цікавтесь, будь ласка; прошу навіть, працюйте мозком, допитуйтеся, але знайте, де допитуватись. Вам цікаво...

Він повернувся до нас, кинув спершу на мене поглядом, потім на Кравчука, знов на мене і, звертаючись до скам'янілих своїх слухачів, почав:

— На небі є бог, на землі цар; бог править людьми з неба, а цар з землі. Це всім відомо і так воно й повинно бути. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє! — не стрійно, але поспішаючись, здригнулись і крикнули слухачі.

— Так. А знов же, не всі й люди рівні: є багаті, є бідні, є розумні, є дурні. „Іна слава сонцю, іна слава зорям“ сказав Ісус Христос. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Так. Отже є такі люди, що цього не розуміють. Такі люди хочуть напасти на багатих, забрати собі їхнє добро і так жити. А що за правдою на землі пильнує цар і не пропускає їм, то вони бунтують проти царя. А для цього вони підмовляють от таких, як Кравчук. Ви думаєте, певно, десь про себе: „От який недобрий наш командир, знущається над Кравчуком, мучить його, переслідує даремне“. Правда, думали?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — дружно ревнула рота, але він ледве усміхнувся і злегка махнув рукою.

— Ну, ну, не кажіть. Ви люди, у вас також є серце. Не кажу, що я не караю Кравчука, навіть

б'ю іноді; не хочу неправду говорити, караю і строго караю, але тут... треба подумати ж, за що я його караю. От ви бачили зараз: він не хоче хреститись. Він не признає нічого святого. Що ж можна чекати з такого солдата? Як він служитиме царю і отчині? Я—ваш батько, мені боляче за кожного з вас, як за свою дитину. Мені й за його боляче, а самі ж знаєте, що й самий рідний батько не завше вчить своїх дітей поцілунками та годує молошною кашою, а іноді й березовою кашкою почастиє.

Він знов блідо, холодно усміхнувся, а де-хто навмисне голосно захихикав. Я глянув на Кравчука. Він стояв собі, байдуже дивлячись у вікно, через яке нічого, крім стіни казармового муру, цікавого не видно було. Ні обурення, ні тої злості, що кипіли в мені, я не примітив у його ні в очах, ні на суворому лиці. Певно, він і не слухав капітана.

— Приходиться, що ж робити?—зітхнув ротний.—Хутко до присяги треба вести молодих. Що ж буде, як він і там хреста не схоче покласти на себе? Не він відповідатиме, а я. Який, скажуть, ти ротний, коли у тебе солдати перехреститись не можуть?

— Не хочуть!—прогудів Кравчук несподівано.

Всі раптом перевели на його очі й замерли. А я мало не кинувся цілувати його: з чверть впливу капітанових слів, я певен був, зчезло. Видно, що й той це зрозумів, бо сказано повернувся й навіть підніс голос:

— Мовчать! Як смієш перебивати, коли начальник говорить? Ступай сюди (московська погана лайка).

Кравчук уперед широко хитнувся всім тілом, потім ступив два кроки й зупинився.

— Ближче.

Той підійшов зовсім близько.

— Ти що сказав? Га? Що ти сказав, я тебе питаю.

Кравчук—а ні пари з уст.

— Мовчиш?—ніби заспокоюючись, тихіше промовив ротний і, трохи одступивши, розмахнувся й дзвінко ударив того по щоці. Кравчукова голова хитнулась уліво, але зараз же піднялась ліва рука й ударом одкинула її вправо.

В казармі мов замерло, тільки густо й важко сопів Кравчук, та хтось стукнув необережно рушницею.

— Не хочуть? Не хочуть?—прошепотів капітан.—Ти проти начальства вже?! Ти ще хочеш перечити?! Заб'ю! Чуєш? Заб'ю, тобі говорю. Не жартую. Знай. Я жартувати не вмію. От вам,—знов наче нічого не було, повернувся він до роти і повів рукою. Я знов подивився на Кравчука. Щоки йому були червоні, навіть кінчик широкого й трохи приплескуватого носа також почервонів і яскраво видно було між червоними блідніші смужки. Але погляд був той же суворий і спокійний, хоч би ж чим-небудь виявив себе. Я не міг вірити, щоб він справді був такий спокійний. Я навіть ненавидів його в ту хвилину, мало не так само, як і себе, й ротного, який вже також зовсім спокійно говорив:

— Тепер ви бачите, кого ви жалієте? Студент і цей—то рідні. Бунтують студенти проти царя, бунтують, значить, і от такі, як цей. Жалієте студента, жалієте, значить, і цього штундаря. А жалієте цього штундаря, значить і самі можете зробити. От до чого ви можете себе довести своїм добрим серцем...

Вплив таких сцен залишався. Цілий день потім уся рота—як наелектризована. Жарти стихають, гармоніка мовчить. Скрізь пошепки й стиха розмови, що вмент перериваються, як тільки побачить хто фельдфебеля.

— А бреше він, що того студенти бунтують!—палко говорить маленький Шабатуров, озираючись своїм звичаєм на всі боки.—Йй-богу, бреше. Їм прав не дають, о... — таємничо випалює він фразу, яку певно підхопив колись від мене.—Їм, значить, нікотерих прав нема... А що він, значить, не хреститься, так наплювать.

Такий несподіваний кінець трохи дивує слухачів, але ніхто не сперечається й Шабатуров шепче знов:

— Він думає, що ми йому так і повірили! Та-та! Нема дурних, поженились. Ач (московська лайка), у батьки лізе! Пішов вон! „Батько“. По морді б'є. Нема таких прав, щоб по морді бити!..

— Еге!—усміхаючись, махає рукою Макуха,—„прав“.

— А що? А ось хай пожаліється знов! І нагорить... За що б'є?

— Жалівся вже. Знаємо.

Шабатуров, очевидячки, не знає що сказати, але не падає духом і шепоче знов:

— А вони хороші! Самі так і те, і те. А солдатів так нічого не можна. „Не молитися“. А що, справді, як ми по команді молимося, хіба то добре? Овва!

— Ну, а... той... а хіба то добре, що він не хреститься,—поважно й задумливо промовляє мрійний Макуха.—Діявол значить у йому...

— „Діявол“!—перекривляє його Шабатуров.—Голова...

— А ну-да!—несміливо дивиться той на всіх.

— „А ну-да“!—знов передражняє з погордою Шабатуров, але видно, що й йому це якось не зрозуміло.

— Ну, а що ж справді?—вмішується хтось із купки, озираючись назад.

— Що?... Не хреститься, значить така віра... Аджеж він не вбиває цим нікого. Він не грішить так, як ми. Сам же знаєш. Віра така значить!—вже сміливо додає він.—А як ці, як їх, ну, поляки, так не так же хрестяться, як ми, а християне все ж таки?

— Е... так то ж Поляки! А як он студент так і зовсім не молиться ніколи...

— Студент... Що ж студент? Та й про студентів він таки бреше!—перескакує знов таки Шабатуров.—Що вони ніби підбивають грабити людей... Бреше, бо у мене був знакомий студент, так капітан йому в підметки не годиться. О! Ненавижу проклятого,—злісно кінчає він озираючись.

Всі на хвилину задумливо замовкають та, помовчавши, іноді й розходяться, щоб по-одинці пристати до другої купки й слухати те саме. Тільки де буває Дудка, там завше бренть сміх.

І от так минають дні. Зраня муштра, після обід „словесність“, потім знов муштра, знов словесність, а поміж цим—сценки... Мене капітан, правда, вже залишив, я для його не такий цікавий і не такий безпечний. Ще якось пожаліюсь, а як-не-як, а все ж таки студент—і нагоріти може. Та й мене все одно не зламає. Кравчук же служитиме не якийсь рік, а чотири. Кравчук хоч і пожаліється, то те жаління на йому ж окошиться. Кравчука зломити можна.

І нема того дня, щоб вони не зчепились у чомусь. То Кравчук не так ногу поставить, то не оддасть чести офіцерові, то, не питаючи нікого,

підє собі в місто й приходить о-півночі, нікому знов таки нічого не кажучи. І боротьба провадиться завзято, з якоюсь дикою уважністю. Вже не кажу про капітана, який живе тепер цєю боротьбою, який впивається нею, але й ми всі не можемо одірвати від неї своєї знервованої уваги. Тільки Кравчук один, здається, не хвилюється: завжди суворість, поважність і якась пильна напружена думка на низькому чолі. „Солдатики“ кажуть, що такий він став у казармах тільки. Як лише його привели, він хоча й означався поважністю, але був більше й балакучий, веселіший, а спочатку навіть оповідав про свою віру та ліси. Тепер же хмуриться, коли хто нагадує йому про Київщину.

Минає день і наступає ніч, а ніч у цих товстих, сірих мурах починається вже з четвертої години. Знов молитва, на якій Кравчук стоїть нерухомо й байдуже, знов якась сценка з фельдфебелем, і на одинацятую годину все замирає. Оттоді сумно в казармах, сумно до болю. Лежиш на своїй койці і слухаєш непередавану музику сопіння, хропіння сотні намучених, нані вечених істот, музику, яку може розуміти тільки той, хто мав щастя служити царю-батюшці. Тоді нагадується все миле, все рідне, все, що дратує наболіле серце, що робить іще більш самотнім і забутим. Нагадується десь далеко-далеко якийсь інший, живий світ, із живими людьми, з живим життям. Нагадується велика боротьба, нагадуються вороги... Важко зітхаєш, злісно повертаєшся на твердому матраці і хочеш заснути. Не спиться. Стукає годинник у канцелярії, шарудять миші в сухарях, десь ходить діжурний рівно й одноманітно. Сумно. Нараз у казармі ясніє. З дивуванням повертаєш голову

і зразу щось тепле, ніжне й рідне-рідне проходить по серцю. То місяць якийсь прокрався в вузьку щілину, що зветься тут вікном, боязко зазирнув у цей страшний вертеп. І дивно якийсь бачити цей світлий, невинний промінь у цьому царстві злоби, ненависти, в цьому царстві знущання над усім хорошим, у царстві катування духа й тіла. Нерухомо замертвівши, лежиш, мов боячись злякати його; і дивишся, дивишся й слухаєш той дзвінкий сум, що пронизує душу. А образ за образом, дума за думою вихором летять головою, тягнучи за собою низку теплих, ясних картин. І вмить промінь зникає. Пройшовся казармою, приголубив забитих, торкнувся несміло холодних залізних рушниць і, чи злякавшись, чи згидувавши, хутко сховався десь за вікном. Тільки сіро в казармі стало. І страшно якийсь. Непорушні, сірі постаті на койках, низька на-пів кругла стеля, голі, брудні стіни нагадують больницю божевільних.

Здається, ось вони схопляться с божевільним криком, схоплять рушниці й по команді „колі“! почнуть бити, колоти один одного. Можуть же вони колоти рідного батька по єдиному слову своїх сторожів-офіцерів, можуть же десь загубити людське обличчя й зробитись на-пів звірями, на-пів людьми. В розпаленій голові виразно яскраво уявляється ніч; з далекого неба світять тепер зорі; велично й спокійно там; а тут унизу, по всій землі розкидано ці казарми, а в казармах душно, важко і важко сплят мільйони задурачених істот; і, може, навіть скрізь так само зазирає боязно місяць і так само хутко ховається в цей же час. І страшно робиться черед тою силою, що веде їх темних сюди, що тримає їх тут, що губить і калічить їх.

Я пам'ятаю одну ніч. Так само було важко, так само жовтенько світила десь за рушницями лямпочка, сопли й хроніли солдати. Виразно пам'ятаю себе і всю сцену. Я тихо з розплющеними очами лежу і, слухаючи ущипливу нудьгу в грудях, дивлюсь у стелю. Місяця вже немає й в зводі сіро й на-пів темно. Вмить у кутку щось тихо-тихо починає шепотіти. Хутко повертаюся туди й бачу: на койці сидить якась велетенська постать і, повернувши лице до вікна, щось тихо шепоче. Слів розібрати не можна, тільки иноді напружене вухо ловить: „душе моя“... „тяжко“ та глибоке, важке зітхання. Потім шепотіння стихає й у казармі на хвилину наче тихіше стає. Вмить глухе, густе ридання вихоплюється з кутка і зараз же ховається в подушці. Хропіння на хвилину стихають і Кравчуків сусід Дудка починає ворухитись. Кравчук змовкає. Проходить хвилина, друга; розбуркані солдати знов заводять свою музику, але Кравчук сидить тихо, уткнувши голову в подушку і не ворухитись.

— Ти знов! — тихо, незадоволено чується від Дудки.

— Соромився б морда! Чорт! Тільки спати не дає. Поможеться щось. Лягай, спи.

Кравчук покійно закидає ноги на койку, шарудить укривалом і затихає. Якийсь час тихо.

— Знов додому тягне?—похмуро кидає Дудка.

— Тяжко!—хрипло виринається в Кравчука; і знов змовкають.

— Він хоче душу мою погубить...—вмить тихо, задумливо бовкає Кравчук.—Знущається над вірою...

Дудка мовчить.

— Страшно мені, Дудко. Гнів бере.

— Боїшся?

— Боюсь. Гнів великий маю на його.—Кров проллю...

— Не зачіпай. Розстріляють.

— Душу погублю.

І знов тихо. Мені страшенно незручно лежати на одній руці, але я боюся поворухнутись і напружено слухаю.

— А хіба вже так-таки й не можна перехреститись?—так само похмуро, але з ноткою цікавості шепоче Дудка.—Одмахнув би та й годі. Це ж хрест...

— Значить з страху з хреста глумитись буду?

— Як же глумитись? Ми ж хрестимося?

— Ви сліпі темні. Не ви одвічатимете, а попи й начальники. А я світ бачу. Не піду во тьму з страху.

— Яка ж тут тьма? Хрест—то тьма?

— Духом хреститись треба, В душі молитись богіві. Познавши світ у тьму не ідець, токмо біжить із неї...

І вмить замовкає на хвилину, потім знову сумно й навіть з страхом тихіше додає;

— Тьма на душу находить, Дудко, гнів мутить... Не бачу вже світа. Все він мені стоїть... Душа мутиться гнівом... Страшно мені, Дудко!

— А ти якось так, не думай, чи що.

— Сниться. У сні приходить. Все хреститься велить і б'є мене. А я гніваюсь дуже. Молитва одходить. Дух божий покидає мене, Дудко...

І щось жалібно до сльоз, щось таке сумне звучить у його в словах, що я чую, як у мене щемить боляче в грудях і дихати важко.

— Мучать вони нас!—ненависно шепоче Дудка.—Служба...

— Діяволові, Дудко, служба. Йому служимо. Сказано: „не убій“. А нас учать вбивати.

Сказано; „любіть один одного, як я вас возлюбив“,—вчать нас ненавидіти. Гнів дратують, душу убивають. „Будьте рівні, як діти“. А в нас начальство. Хто їх настановив? А попи ще присягати велять. Не присягатиму діяволів!

— То повісять...

— Тіло погублю, душу спасу.

— Говори! А як потягнуть на шибеницю, за співаєш ти...

— Я?!—хутко підводиться Кравчук на койці.— Заспіваю?! О, не діждуть, прокляті!—виривається з його диким скаженим гнівом.—Не діждуть, тіло погублю, а...

— Та цить. Побудиш усіх. Чорт!..

Кравчук вмить стихає й видно, як він бережно схиляється й ляга на подушку.

— Бачиш?—помовчавши трохи, знов похмуро починає він.—Не можу. Нема вже у мене душі. Так гніваюсь, що мені голова крутиться. На всіх, Дудко, гніваюсь. І на вас, солдатиків, гніваюсь. На всіх. А на „їх“ найбільше. Нема у мене душі, нема в душі, Дудко, прощення. Не можу я вже прощати. Дома міг прощати, а тут не можу. Уб'є він мою душу. За що вони, Дудко, нас мучать?!

Дудка трохи мовчить, потім глухо з ненавистю бовкає:

— Начальство. Пани. А ми що? — мужики... Їм усе можна. Вони он по яких кватирях живуть, а ми як та скотина в хліву. Це за те, що ми їм служимо... Нну! буде колись і на вас день! — злісно повертається він на койці, очевидно лягаючи на спину.

— Буде, Дудко! Буде!—палко підхоплює Кравчук і підводиться трохи.—Кінець приходить. Чути голос бога. Возстануть всі убогі й бідні і понесуть свій хрест. І настане царство боже на

землі. Ми, Дудко, сини божі. З нами дух святий... Не з ними, не з панамі! Бо ми, брате, обременені і труждаючі...

— Тихіше, побудиш. Ляж, — спиняє несміло Дудка, але Кравчук не лягає й, понизивши голос до шепоту, говорить іще з більшим запалом:

— І настане наше царство. Не буде сильних мира цього. Буде день, коли поклонятимуться всі, Дудко, духом, а не в церквах...

— Та цить, побудиш!..

— Нічого, нехай. Не мішай, Дудко... Моя душа заспокоюється. Не гони, Дудко. Молися... Не треба хреста, не треба ікони, так молись, душею молись, любов'ю молись, за всіх молись. І розрушаться капища їхні, палати, дворці. Дух божий воцариться на землі...

Шепотіння переходить знов у голосну, повну незмірного чуття, повну якоїсь на-пів божевільної, палкої віри, імпровізацію. Слова гудять і наче одрізуються у його у грудях і вилітають звідти нерівно, нервово...

— Ми зробимо, брате, царство! Вони потопили душу у вині, вони з'їли її з м'яким хлібом. Бо вони забрали наш хліб і взяли собі. Вони взяли наше горе і виточили з його собі меду. Вони взяли наше тіло і зробили булки. Вони на-строїли оці казарми нашими руками й убивають душу нашу. Горе їм, брате! Горе їм фарисеям і митарям! Настане день суда, покажемо ми богові нашому свої руки покалічені й скажемо: „Господи, ти знеш це...“ Горе їм! Молись, Дудко, Молись! Чуєш? Над нами дух божий! Молись...

На Дудковій койці підвелась темна постать і, важко дихаючи, стала хреститись. Я теж, наче заразившись, сам почуваю, як щось розпирає мені груди, несе мій дух кудись у безкрайню

височінь і кидає мене в дрібне нервово дри-
жання.

— Молись! Не треба хреститись. Не треба
церкви. З нами дух! Слава, слава, слава!

Я почував, що ніби божеволю. Ця чадна ат-
мосфера тютюну, людського дихання, цвілих су-
харів, ці суворі, сірі стіни, койки, відблиск мі-
сяця, розмова наче вдарили мені в голову. Я
також підвівся і, здається, щось заговорив.

Зачувши, мабуть, мій рух на койці, Дудка хут-
ко озирнувся і, забачивши мене, раптом зігнувся,
хутко ліг на койку і, як мені здалось, шарпнув
Кравчука. Але той стояв і не добачаючи мене,
імпровізував своє.

— Годі! Лягай спать. К чорту!—злісно пробу-
бонів Дудка.—Ти! Кравчук!... Побудив усіх..

Кравчук затих і теж, певно забачивши мене,
повернувся й став моститись. Мені стало ніяково
й чогось дуже соромно. Поволі схиливши голову
на подушку, я насунув на себе покривало й замер.
Біля них стало так тихо, немов нічого й не було.
Довго я, замираючи від кожного шарудіння, слухав
і чекав. Та так чекаючи, несподівано й заснув.

А другого дня Дудка ще більше глузував з
Кравчука, передражнявав його, реготався і смі-
шив роту. Зустрівшись же з моїм поглядом, ди-
вився на мене так пильно, неначе хотів про-
лізти в мої думки. Навіть щось вороже було в
очах. Я певен, що коли б я хоч натякнув кому-
небудь про те, що було вночі, він кинув би
мені чим-небудь у голову. Але я мовчав і що-ве-
чора удавав із себе чоловіка, який спить мерт-
вим сном. Та вже більше нічого не чув і не ба-
чив. Не знаю, може я не міг дочекатись і заси-
пав, а може вони, справді, більше вже не бала-
кали.

ЛИСТ ТРЕТИЙ.

До присяги всього три дні. В казармі йде іспит гіпнозів. Старих солдат повиганяли з казарми і все начальство возиться з молодими. Ротний з фельдфебелем позаду ходить із „взвода“ в „взвод“ і перевіряють, чи вбито вже все людське в цих „молодих“ настільки, щоб можна було дати їм назвисько „старих“ солдатів. Молоді поручики та підпоручики з щільно прилизаними чубчиками, з перетягнутими, як у панночок, станами, з бундючними мордочками, також захоплені цим іспитом і навіть приємно заклопотані. Кожному хочеться, щоб його „взвод“ був більше задурманений, більше загіпнотизований. Треба тільки подивитись на цих чистеньких розбишак, як вони бояться, щоб не проскочила ні одна іскра життя в цих мертвих, хорих істотах, яких вони так старано убивали ціле півріччя. Мають, правда, рацію клопотатись: ні одна рота не ходить так рівно й мертво, ні одна рота з цілої навіть дивізії не вміє так добре стріляти, як наша: маємо навіть медаль за „отличную стрельбу“: і ні одна рота не кидалась з таким звірством на робітників, що колись страйкували на тутешньому заводі. Певно, що таку справу підтримувати не легко, клопотатися є чого. Правда, вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним, клопочуться, щоб бути першому, а „солдатики“ вже досить загіпнотизовані. Обличчя їм вимучені, дерев'яні, мертві до всього, крім голосу своїх гіпнотизаторів, рухи рівні, одноманітні голос холодно гучний, вимуштруваний. Думки, почування? Думок і почувань ніяких. Капітан задоволений.

— Ну?—зупинившись біля якого-небудь моска-

лика з товстим, вигодованим обличчям, екзаме-
нує він.—Ти хто такий?

— Молодий солдат второго отделения, пер-
вого взвода, второй полуроти, третьей роти, пят-
надцатого пехотного Суздальського полка, четвер-
той дивізії, Іван Буряк, ваше високоблагородіє!—
за одним духом випалює „молодий солдат“ і, не
кліпаючи очима, випнувши груди й задравши го-
лову, „їсть начальника очима“.

— Так. А що таке знамя?

— „Знамя есть священная хоругва, которую
нужно защищать до смерти! Как отец дает свой
благословеніє сину, так і государ імператор
даєт знамя полку, ваше високоблагородіє!“

— Так. А який найголовніший обов'язок сол-
дата?

— Служить царю і престолу, захищать їх
до последней каплі крові, хотя би пришлось
умереть за ніх!

— Так. Ну якби, наприклад, твій батько, е.,
е... щось змислив проти царя? Щоб ти тоді?

— Убив би, ваше високоблагородіє!—не ду-
маючи багато, „весело і бодро“ вигукує Іван Бу-
ряк і кам'яно дивиться в вічі капітанові.

— Так. Молодчина!

— Рад стараться, ваше високоблагородіє!

— Добрий солдат буде з цього,—отходячи го-
ворить „Статуя“ до фельдфебеля.

— Так точно!—хутко згожується той.—Ста-
ранний солдат. Уважний...

Це чує і взводний офіцер, і „молодий сол-
дат“ і на всіх лицях відлискується задоволення.

Правда, не всі відповідають так гладко й до
ладу, де-які плутаються, помиляються, але до-
сить подивитись на те горе і розпуку, які обхоп-
люють такого не „доброго“ солдата після іспиту,

щоб переконатися, що він вже загіпнотизований як слід, тільки закручені казенні вирази йому ніяк не держаться в голові. Але наш капітан не вузький формаліст. Він не дуже вимагає, щоб промовляли йому до літери самими казенними фразами, він хоче, щоб солдати „ворушили мозками“, щоб „не звучали, як сороки“, а твердо знали те, що вчать, щоб „своїми словами“ могли переказати. Він навіть любить навмисне ставити такі питання, щоб на них не можна було знайти казенної фрази. Наприклад:

— Хто твої вороги?—проходячи „взводом“, раптом повертається він до якого-небудь солдатика і пильно чекає відповіді. Той спершу трохи мішається, але зараз же широко роззявляє рота і прямо таки кричить, одрубуючи кожне слово:

— Мої вороги внутрішні і зовнішні, ваше високоблагородіє!

— Е, ні,—хитро усміхається ротний.—Я тебе не питаю, які вороги. Я питаю, хто твої вороги, розумієш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Ну, так хто ж твої вороги?

Цього в книжці „словесности“ нема і солдатик тупо мовчить.

— Ну?

Солдатик мовчить і тільки дивиться.

— От, бачиш, Варфоломеев,—торжествующе хитро сміється „Статуя“ до фельдфебеля? Я говорив, що треба, щоб вони самі думали над тим, що вчать. Мало того, що він випалить мені, як сорока. Треба, щоб він свідомо говорив те.

— Цього нема, ваше високоблагородіє в словесности,—кидаючи сердиті погляди на бідного „несвідомого“ солдатика, відповідає фельдфебель.

— А-а! От того ж бо й є. Треба вияснити, треба вияснити... Ну, а буде той, хто ворог цареві, твоїм приятелем?—раптом повертається він знов до солдатики. Той хвилину думає, потім кричить:

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Значить, буде ворог тобі?

— Так точно, ваше високоблагородіє?...

— Голосніше, голосніше відповідай. Голову рівніше держи. Ну, а от ті, що бунтують тепер... Студенти, курсистки всякі, це—приятелі твої.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Вороги?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Вияснити треба, вияснити...—отходячи, знов повертається Статуя до фельдфебеля, не спускаючи все таки очей з витягнутих, застиглих солдатиків. Холодні, гарні очі його бігають по одноманітних, чорних мундирах, чоботях, поясах і наче шукають, чи нема де чого, що може якось перешкоджати цій мертвій гармонії.

— Пояс треба підтягнути, — хитає він унтерові головою на якого-небудь солдатики. Той схоплюється, підскакує до солдатики і, щось сердито шепочучи тому в рот, впирається коліном йому в живіт і підтягує.

— Кулаков! Чого пальця виставив? Сховай.

Кулаков від несподіванки здригується й робить страшне злочинство: поверта голову й ворухиться.

— Кулаков! Тобі сказано пальця сховати, а не повертати голову! На сутки його під арешт,—понижаючи трохи голос, кидає він до фельдфебеля.

— Слухаю!—підносить той руку до козирка й байдуже дивиться на Кулакова, який не має

права слухати цього наказу: його діло стояти нерухомо, без думок, без життя.

Аж ось настає черга і нашого „взводу“. Зачувши ходу капітана, наш підпоручик озирає нас метким поглядом, зупиняється на хвилину на Кравчукові й поверта голову до входу. Ми сидимо на своїх койках і також дивимось у той бік. З-за рушниць з'являється струнка постать „Статуї“ і ми напружуємось.

— Встать! Смірно!—командує підпоручик. Ми, як ті китайські болванчики, вмент схоплюємось і кам'яніємо. Я не повертаю голови, але бачу, що підпоручик підходить до ротного й щось стиха говорить йому. Слів не чути, але я догадуюсь, що розмова йде про Кравчука. Побалакавши, ротний рушає і, тихо проходячи повз кожного, пильно оглядає зо всіх боків.

— Шабатуров! Живіт сховай.

Шабатуров вбирає в себе повітря і, задихаючись, стоїть з захованим животом.

„Статуя“ обходить всіх, потім сіда проти нас на якусь койку і, не дивлячись на Кравчука, гукає.

— Кравчук!

Зо три секунди тихо, потім чується густе, поважне:

— Я.

— Треба відповідати швидче, — все таки не повертаючи до його голови, промовляє ротний і додає:

— Іди сюди.

Лице його робиться ще холодніше й губи стуляються якось тісно і тонко, що завше буває, коли він має говорити з Кравчуком. Здається, ніби він або наперед смакує той герць, на який кличе того, або збирається до гострої, улюбленої справи.

Кравчук, не хапаючись, виходить і стає перед ним. Лице йому дуже похмуре й бліде.

— Стань так, щоб і я бачив тебе і щоб твоїм товаришам було видно тебе.

Кравчук повертається так, що нам видно його правий профіль, а капітанові лівий.

— Молодчина! — задоволено промовляє капітан, певно не чекавши такого доладного виконання.

Кравчук мовчить.

— Треба казати „рад старатися, ваше високоблагородіє“, — строго й холодно додає „Статуя“.

— Рад старатися, — бовкає Кравчук.

— „Ваше високоблагородіє“, — додає капітан.

— ... Ваше високоблагородіє.

— Треба завше додати „ваше високоблагородіє“, ти не новичок вже... Ось через три дні старим солдатом будеш. Приймеш присягу, вже треба робити і знати все, як отче наш. Ти тепер хто такий?

— Микита Кравчук.

— Ми холодіємо від цього злочинства, але капітан ніби не бачить в цій відповіді нічого страшного й лагідно говорить:

— Не так. По формі треба відповідати. Тебе ж вчили... Ну?

Кравчук мовчить.

— Бачиш, Кравчук. Я з тобою, як з малою дитиною, я тобі всі гріхи твої прощаю, а ти все таки такий, як і був. Ну скажи сам, чи можна вже краще поводитись з солдатом, як я тепер повожуся з тобою?

Справді, я забув сказати, що ці останні дні перед іспитом він поводить з Кравчуком зовсім инакше. Не б'є, не сміється з його, не карає, майже всі провини прощає, тільки...

тільки кожне таке, добродійство робить з такими передмовами і так звертає всіх увагу на це, що Кравчук став ще більше похмурий і суворий.

— Ну що ж ти мовчиш? Кравчук? Не знаєш? Як не знаєш, то прямо скажи: „не могу знать“ і тебе ще під'учать. Ну?

Кравчук ще трохи мовчить, потім суворо дивлячись перед себе, починає рівним і товстим голосом:

— Молодой солдат первого отделения, первого взвода, первой полуроти, третьей роты, пятнадцатого пехотного Суздальского полка, четвертой дивизии Микита Кравчук.

— А „ваше высокоблагородіє“?

— Ваше высокоблагородіє.

— Так. Ну, отже знаєш і добре знаєш... Ну, а що таке „присяга“? Ну, Кравчук.

— Присяга есть клятва перед богом і евангелієм...—і вмить тісно стуляє губи й замовкає. Мені видно, як око його хутко зиркає на капітана й знов уперто дивиться на рушницю.

— Ну-ну... „Є клятва перед богом і евангелієм“, а далі? Ну, а далі що? В чому ж клятва?... Ну?... „Служить царю і престолу“... Ну?... „Защитать их до последней капли крови“... Ну, що ж ти?... „Хотя би пришлось і умереть за них“ так?... Кравчук?

— Так.

— Треба говорити: „Так точно, ваше высокоблагородіє“.

— Так точно.

— „Ваше высокоблагородіє“.

— Ваше высокоблагородіє.

— Ех, Кравчук, Кравчук!—сумно хитає „Статуя“ головою,—вводиш ти мене в гріх. Он твої товариші дивляться на нас і певно думають собі: „От

які наші командири несправедливі. За такі відповіді певно нас би покарали он як, а Кравчукові нічого“.

Не знаю, чи ловиться Кравчук на цю вудку, а по де-яких солдатиках бачу, що слова ці роблять своє вражіння.

— А все через твою хворобу. Хворий ти чоловік, Кравчук. Мозком хворий. В голові у тебе немає ладу. А з хворого що ж вимагати того, що від здорового?

Такий несподіваний додаток, такий хитрий і новий хід аж ворухить дивуванням „молодих“. Де-які навіть презираються між собою широко розплющеними очима.

— Смірно!—строго кидає до нас „Статуя“ і знов задирає голову до Кравчука, який також спершу здивовано хутко дивиться на його, а потім блідне, немов щось зразу зрозумівши. Обличчя йому стає ще ніби суворіше.

— Прийдеться тебе в больницу на іспитання одправити. Що ж робити? Ти не можеш... служити...

Мені стає тоскно - холодно: „в больницу на іспитання“—це іншими словами, на катування, на дике дурне знущання і, нарешті, на певну в тяжких муках смерть. Коли ви можете собі уявити здорового чоловіка в „гражданській“ божевільні, коли у вас при цій уяві жахом стискається серце, то що можна почувати, знаючи, що цілком здорового чоловіка запроваджують у „воєнну божевільню“.

— Що ж робити?—журливо й покїрливо тягне далі капітан і пильно-пильно дивиться на зама'яніле, блідо-жовте лице Кравчука.

— Не можеш. Ну, який з тебе солдат? Як я тебе пошлю в караул, або кудись, де треба ди-

сципліні? Ти хворий. У тебе якась твоя віра, що не дозволяє тобі обороняти і себе, і службу свою... Ти от не хочеш, я чув, присягати. Буцім то війна гріх. Це хвороба. Карати за це гріх, але ж і на службі держати такого не можна. Ти заразиш усю роту мені. Ти божевільний. Твої товариші люде темні, неосвічені; вони не можуть розуміти цеї хвороби і думатимуть, що ти здоровий. Та й собі почнуть заражатись. А це уже не жарти. Я й сам перше думав, що ти нормальний, се-б-то такий, як і всі. А я ж усе таки чоловік з освітою *). І карав тебе за провини. А як це на тебе не впливало, то я й задумався. Почав приглядатись до тебе і бачу тепер, що ти, хлопче, хворий та й годі. Хворий, божевільний.

— Я здоровий, я не хворий!—глухо говорить Кравчук і я бачу, як він ніби щось ковтає.

— Ні, хворий, хворий, братіку. Мозком хворий...

— У мене нічого... не болить. Усе добре...

— Хе! — з жалем до його усміхається капітан,—то правда, ти здоровий тілом. І всі божевільні здорові, і не пізнаєш спершу, що він хворий. І говорить ніби розумно, і дивиться як усі, а хворий. І ти от говориш, ніби не хворий. А от я знав одного божевільного—усе як слід: і здоровий такий з себе, і говорить так розумно; а як торкнись до його, так він зараз починає з страхом кричати, щоб до його не доторкувались, бо він боїться, щоб його не розбили. Він збожеволів від тієї думки, що ніби зробився скляний. Усе як слід, а як торкнись до твоєї віри, так тут і видно, що ти божевільний...

— Здоровий я!—знов глухо бовкає Кравчук.

*) Скінчив чотири класи гімназії.

— Ну от!—розводячи руками й звертаючись до нас, сумно показує головою на його „Статуя“.—От так вони всі. Здоровий та й здоровий. Ну, який же ти здоровий, скажи ти мені? Га? О-он здорові, (хитає на нас головою). Отто люде здорові. Всі вони і начальству відповідають як треба, і службу знають, і присягу приймуть, як личить то здоровому солдатові... Он подивись: усі твої товариші солдати як солдати. Стоять рівно, правильно, одповідають розумно і по формі. Отто здорові люди. Їх і в караул послати можна, і на війні вони служитимуть цареві вірно, і присягу виконають чесно. А ти? Ти начальство своє не поважаєш, службу справляєш погано, присягати не хочеш. Який же ти здоровий чоловік? І один ти на всю роту. Сам же ти подумай: коли ти здоровий, то, значить, тоді ми божевільні. Так?

Кравчук суворо мовчить, а мені хочеться не то що на всю роту, а на весь світ гукнути: „Так точно, ваше високоблагородіє“.

— Ну... По твоєму ж так виходить: коли ти здоровий, то тоді ми всі божевільні. Ха-ха-ха!

І сам задоволений таким логічним виводом, капітан озирається на поручика й сміється. Той також регочеться й дивиться на Кравчука. І навіть фельдфебель дивиться з зневажливою усмішкою на „божевільного“. Де-яким солдатам також хочеться засміятись, але інші стоять бліді й серйозні.

— Так?—сміячись дивиться „Статуя“ на Кравчука і з тою-ж усмішкою повертається до нас і питає.

— А ви що скажете, так чи ні?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!—весело гукають солдатики і ті, що хотіли засміятись, почувають, що тепер саме пора роззявити рота й

реготнути. Розуміється, реготнути можна на хвилину тільки, бо зараз же треба закам'яніти, хоча б тебе душив найбожевільніший регіт.

— От бач,—серйозно вже звертається капітан до Кравчука,—навіть твої товариші признають, що ти божевільний. Прийдеться одправити тебе в больницу, тобі лічитись треба. Тобі не цареві служити, а голову свою поздоровити треба.

— Я не хочу... в божевільню. Я здоровий,—мало не шепотом, здавленим голосом хрипить Кравчук і хрип цей до того звучить жалібно, до того висловлює весь той жах перед страшною цею больницею, що мені так і хочеться закричати йому що-небудь заспокоююче. Я навіть уже ворущусь і, певно, закричав би щось справді, якби, на моє щастя, мене не врятував сам капітан. Помітивши якийсь непорядок, він озирється, гостро зупиняє на мені свій холодний ненависний погляд і, скипівши чогось зразу, накидається на мене:

— Там що за рух?! Ти! Де стоїш: на базарі чи в строю? На двоє суток під арешт його!—кидає він до фельдфебеля. Той підносить руку до козирка й мовчки, кинувши на мене оком, випрямляється. Я прохоложуюсь і кам'янію.

— Я, їй-богу, здоровий!—знов бовкає Кравчук, але вже не хрипить, а наче дзвенить густим голосом, в якому вже чується щось ніби злісне.

— Ти таки своє, Кравчук?—зітхає капітан.—Говорю ж тобі, як чесний чоловік, як батько рідний твій, що ти хворий. Ти ж не можеш навіть говорити з начальством. Твоя слаба голова не може, не хоче того зрозуміти, що службу треба сповняти, як богу молитву. Ну от, візьмим, я тебе послав у караул. Тепер ви всі ще молоді солдати, до присяги в караул посилати вас не можна. Те-

пер ще я тебе в роті держати можу, а після присяги—то вже годі. Ну, візьмим, я послав тебе в караул. Ти стоїш. Ніч, скажемо. Ти стоїш біля порохового магазину. По правилах до магазину вартувий не повинен нікого підпускати ближче, як на п'ятдесят кроків. Це ти знаєш. Ну, от ти стоїш. Іде, скажемо, чоловік. Ти кричиш йому, щоб він не підходив, він таки йде. Може він глухий, скажемо, і не чує. Це буває. А ти ж того не знаєш, чи він глухий, чи тільки удає з себе такого. Ну, що ти повинен робити? А він вже від тебе не більше, як на двадцять кроків. Стріляти, правда? Служба велить стріляти, а твоє божевілля каже тобі, що не можна сповняти службу. Ну, й що ж з того може вийти? Одне нещастя. Бачиш?

— Так я-ж зовсім здоровий!—гудить Кравчук.

— Ти так думаєш? Ти певен у тому?

— Їй-богу!

— Ну, добре. Побачимо,—пильно дивиться йому в лице капітан.—Побачимо. Не хочу брати гріха на душу. Нехай. Я тебе до присяги не одправлю в больницу. Зроблю тобі й цю ще уступку. Подивлюсь ще, як ти присягу прийматимеш. Може ти ще не такий хворий, може і в казармі видужаєш. Тільки гляди: присягу треба приймати так, як і всім: і хреститись, і хрест цілувати, і євангелля. Словом, як всякий нормальний солдат. Подумай. Чуєш?

— Чую.

— О! А „ваше високоблагородіє“ таки нема?

— Ваше високоблагородіє.

— Гляди. Я з свого боку роблю для тебе, що можу. Ти сам бачиш, що тебе ні карати не хочу, ні муштрувати тебе. Хворий, так хворий,—що ж робити, іди в больницу. Ти от кажеш, що ти

здоровий. Господь знає. Я хочу тобі вірити, я душею радий був би, щоб моя була помилка, але ж я боюся й за себе. А що, як ти мені зробиш на присязі скандал? Га? Що я тоді? Одвічай за тебе? Мовчиш? Гляди, Кравчук, не підклади мені свині. Краще зараз іди в больницу.

— Я здоровий.

— Ну, як знаєш. От і всі твої товариші бачать, що я навіть ризкую, а роблю для тебе уступку. Гляди. Подумай. Ну, іди на місце.

Кравчук правильно повертається й рівніше, ніж перше, іде назад. Зупинившись „по правилам“, він також повертається знов „на ліво кругом“ і стає в ряд. Капітан пильно дивиться йому вслід і рушає з місця. Лице йому серйозне й поважне.

Як віднеслись до «хвороби» Кравчука „молоді“ й „старі“ солдати на самоті, які балачки шепотіли по кутках—не знаю, бо зараз же за капітаном повели мене в карцер. Той самий солдатик, що потай приніс мені сюди чорнила, паперу й обід з крамниці (шматок твердої, як солдацький каблук, ковбаси й фунт хліба), шепочучи розказав мені, що „одні за Кравчуком, а другі за командиром. Ну, а що до того що Кравчук божевільний, то це брехня“.

— Не сходяться, бачите, в тому, що він не хоче присягати і хреститись. Що штунда він. О!..—додав він таємничо й зі страхом.

Тепер сижу й пишу під доглядом того ж таки вартового. Якби капітан довідався про це, то, певно, й мене і вартового запровадив би у божевільню. Але тепер ніч і може хоч сон прибав його до ліжка.

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ.

„Свершилось“. І хоча „свершилось“ не в день присяги, як я гадав, але ж без цього дня напевне б і не „свершилось“. Гидкий, мерзенний день.

Ще не було п'ятої години, як в казармі затохкотів барабан. І ми позскакували, як звичайно, злі й з прокляттям на вустах. (Я й забув сказати: мене випустили з-під арешту тільки в суботу ввечері і я розбитий, весь змучений „позичив“ фельдфебелеві полтинника й за це взяв дозвіл лягти спати. Присяга ж була як раз у неділю). Також, як і перед „смотром“, капітан ошостій годині вже з'явився в казармі. Не дивлячись на такий урочистий день, лиця всім були похмурі й ніби чимсь злякані. Сміху й жартів зовсім не було і сам Дудка (треба пам'ятати, що він „старий“ вже солдат) ходив сердитий і поважний. Правда, по кутках чулось шепотіння, але невеселі були бесідники, щось нервове, жалібне було в їхніх лицах і очах.

— Зовсім, брат, солдатами будемо!—промовив серед одної такої балачки тихо-задумливо Макуха й своїм звичаєм вижидаюче подивився на всіх. Але йому ніхто нічого не сказав.

З восьмої години нас вже поставили довгою, рівною дугою серед казарми, поділивши на дві половини: з правого боку стали „старі“, а з лівого „молоді“. По середині установили стіл, застелений синьою скатертю, з ротний евангеллям, жовто-білим, мов облізлим, металевим хрестом і такою ж чашою з кропилом та водою. Над столом на стіні поруч з „солдацькою пам'яткою генерала Драгомірова“ і з малюнком, на якому показано, як вартовий пробиває якогось добродія

„штиком“, повісили губатого святого Миколу й якусь зовсім нову ікону. На ній був намальований здоровенний парубок у жіночій білій сорочці з широкими рукавами й з велетенською шаблюкою в руці. А під ним великими червоними літерами стояло: „Архангел Гавріїл“. Для чого його примостили туди, невідомо. Мабуть через те тільки, що був з шаблюкою і для того, щоб показати, що й на небі є шаблюки, рушниці, нагайки.

О дев'ятій годині повинен був зачатись молебень, а об одинацятій скінчитись уся комедія, або краще: трагікомедія. І хоча зіставалось вільного часу більш години, нас усе таки поставили й дозволили тільки „оправитись“, себ то: водити очима і вправо, і вліво, й навіть угору, кашляти, сякатись, ворушитись.

Але не треба гадати, що ми таки справді так і стояли цю годину. Ми разів зо три мінялись з „старими“ місцями і все таки лишились на тім самім місці; три чи чотири рази ми вирівнювались і робили пробу вигукування „здрав... желай... ваш... всок... бла... грод“, разів по п'ять нам підтягували наші унтера пояси, дихаючи нам пахощами цибулі й горілки прямо в лице, безліч разів стояли то „смирно“, то „вольно“; словом, думати, або почувати щось крім злости ніколи було. До дев'ятої години ми вже були до того вимучені, що бажали вже яко мога скоріше „присяги“. Коли з початку ранку на обличчях ще вітало щось людське й розумне, то тепер вже нічого не було видно, крім дерев'яного, сонного виразу й байдуже - правильних і рівних рухів усіх рук та ніг. Коли капітан робив ці проби навмисне, коли це один з заходів гіпнотизму, то він свого дійшов,—можна було вже навіть і

на „усмирення“ вести. Навіть і фельдфебель, нарешті, загубив свій козацькій, бадьорий вид. Зраня він так поважно й тверезо ходив по „взводах“, закрутивши свої товсті коротенькі вуса, які завше мені нагадували вуха кота, що важко було собі уявити, як міг цей самий козак повзти ще вчора ввечері на колінках у роту, верзюкаючи якісь п'яні фрази, з яких можна було розібрати тільки московську лайку. Але до дев'ятої години й він трохи осівся. Один тільки капітан, міцно затягнутий у мундир, ходив по роті й однаково холодно-пильно озирає, немов обливав чимсь огидливим, кожного з голови до ніг, чіпляючись до всякої дрібниці й караючи направо й наліво тижнями арешту за розстібнутий гудзик. Тільки до одного Кравчука не в'язнув. Підійшов усього один раз, уважно подивився на його з всіх боків, щось поправив і, гостро глянувши просто йому в очі, промовив:

— Ну? Надумався?

Не червоне вже, але жовте, широке лице Кравчука з синяками під суворими все таки очима глянуло на його твердо-спокійно й густо одмовило:

— Надумавсь.

Але це було сказано якимось так занадто твердо й рішуче, що і ми, і сам капітан пильно подивились на Кравчука. „Статуя“ гмукнула й мовчки одійшла.

І тільки вертаючись знов повз Кравчука, вона тихо докинула вже:

— Гляди! зробиш скандал, самому погано буде.

Кравчук мовчки дивився на святого Миколу, певно й не бачачи ні його червоних вуст, ні чорних брів. Тоді я почув, що так не минеться присяга. Певно, і всі це почули, бо по всій довгій

дузі, мов тихий вітер, прошелестіли якісь слова, що передавались з одного краю в другий.

В канцелярії вже прошипів годинник і дев'яту, і пів до десятої—а ні попа, ні полковника ще не було. Нарешті, вони з'явились. Обидва товсті, однакові на зріст, вони ріжнилились тільки тим, що в одного була борода й паршивенька коса, а у другого і подборіддя, і вся голова були лисі. Ніс, очі, щоки були майже однакові. Не дивуйтесь цьому, бо вони рідні брати, тільки один служить небесному богові, а другий земному, коли ж треба (як от і тепер),—один одному допомагають. Поздоровкавшись з солдатами, вони стали по черзі трясти руки поручикам і підпоручикам, що позбирались звідкись хвилин за п'ять і стояли проти нас також більш-менш правильним рядком. Церемонію задержала якась щупленька „гражданська“ постать у комірчиках, без'уса і страшенно патлата. Постать несла клуночок, з якого виглядав шматок жовтої ризи. Я догадався, що то був дячок. Мені, правда, можна було б і раніше догадатись, вже хоча б по тому, що він ішов по-заду й не смів простягнути поручикам своєї руки, але мене збили трохи з пантелику його чистенька одіж і білі комірчики.

Перездоровкавшись, посміявшись чомусь з ротним і братом своїм, піп раптом повернувся до дячка і став „облачатись“ у ризи. Полковник і капітан одійшли побожно вбік і стали біля стіни.

Почалось. Але перше, ніж „вознести хвалу всемогучому богові за цей торжествений день“, „пастир“ сказав ще „декілька братерських слів до братів воїнів“. Розуміється, не обійшлося тут без „оборони царя і отечества від супостатів зовнішніх і внутрішніх“, без пророка Давида, який з мечем в руках „боронив славу божу“, без нага-

дування всіх кар небесних, а також і земних за зраду, або непослух начальству, „яке немов батько піклується про своїх підвласних, направляючи їх на стежку терпіння, покірливості і щастя земного та небесного“. Скажу тільки, що коли я дивився в той час на Кравчука, то я бачив у його в очах таку гостру ненависть, що у мене в грудях захолинуло. (Він стояв недалеко від краю, як найвищий). Я подивився на ротного: той не зводив з Кравчука очей і тільки на хвилину одводив їх на другі обличчя, щоб зараз же знов упитись ними у його. Я до того задивився на їх, що аж здригнувся, коли піп заревів якусь молитву. Капітан також ніби прокинувся і почав хутко й недбало хреститись. Молебень потягнувся надриваючим нерви козячим голосом попа і якимсь робленим баском дячка, який ніяк не міг попасти в тон попові і „різав“ без усякого жалю.

Тим часом невередливі „вівці“ почали старанно хреститись, певно радіючи, що можна хоч помахати зомлілою рукою і нахилити спину, в яку, здавалось, хтось вбив кілка. Але, не дивлячись на це, лиця робились поважніші, де-хто з „уважних і добрих“ солдатів почав навіть шепотіти сам собі слова гіпнозу-молитов. Мене ж почала давити чогось ущиплива злість. Я вже не міг дивитись, як „пастир“ з вивченими рухами крутився біля столу, одною рукою хрестячи носа, а другою щось показуючи в „книзі“ дячкові й разом з тим щось викрикуючи своїм різким і навмисне „богослужебним“ голосом; я не міг слухати шепотіння цих солдацьких молитов, не міг спокійно дивитись на курносе, чисто попівське обличчя „небесного слуги“, на його байдужі водянисті очі з червоними жилками на баньках, а мусів дивитись, бо він як раз був

проти мене. Коли дійшло до вигукування „многих літ“ цареві, царенятам і „всьому царствуючому дому“, мені аж легче стало. Ще годину самої присяги і кінець.

Прокричавши останній раз „многі літа“, піп і дячок замовкли, уклонились на всі боки й стали укладати свої атрибути. Дивлячись на них і на те шепотіння, яке почалось відразу між усіма, мені пригадалися перехожі фокусники, які також, скінчивши свою виставу, складають усякі причадали й, уклонившись на всі боки публіці, закидають на плечі свої клунки та шарманки і йдуть розважати або дурити інші простодушні голови. Оправившись полковник скомандував „Смірно!“ і в казармі стало тихо. Піп, що не скинув ризи, знов виступив уперед з якоюсь книжкою в руці й, упередивши нас, щоб ми говорили за ним слова присяги, наготовився читати. „Руки в гору підніміть. Оттак“, скомандував і показав полковник. Я підняв угору два пальці й подивився на Кравчука. Біля його вже стояв капітан і на власних пальцях показував, як саме треба складати. Кравчук неймовірно слухав, але переконавшась певно, що це не хрест, несміло підняв два пальці й замер.

Знов загугнявив „богослужебний голос“ і за ним сотня різних солдацьких голосів, що старанно й голосно вигукували за ним кожне слово останнього заклинання. А то було правдиве заклинання. Там було і „відцурання батька й матері“, і „муки пекла“, і „святий обов'язок“, і обіцяння бити, різати, стріляти людей, і багато інших чисто пекельних присягань та обіцянь. В казармі стояв надзвичайний галас. Я знов подивився на Кравчука. Він стояв, піднявши два свої товсті пальці і не ворухив навіть губами,

дивлячись пильно перед себе. Я зараз же перевів очі на капітана. Той блідий і з ненавистю в очах дивився на його, тремтячою рукою щипаючи себе за борідку.

І раптом стало тихо. Піп склав книжку, передав її ад'ютантові, у якого в руках був уже список „молодих“ і взяв від дядька хрест і євангеліє.

— Арканов Микола!—вигукнув ад'ютант.

Біля Арканова, жовтенького маленького солдатики, стояв вже фельдфебель; і як тільки почувся виклик ад'ютанта, шарпнув того й мало не випхнув уперед. Арканов, одбиваючи п'ятами по брудній казармовій підлозі, козакувато-смішно підійшов до попа й прикипів.

— Присягаєш, сину мій?—бовкнув піп і, не чекаючи навіть одповіди, став підносити йому хреста й євангеліє.

— Так точно, присягаю!—Закричав Арканов і, широко перехрестившись, гучно цмокнув два рази хрест і євангеліє.

— Бовдур Гаврило! — викрикнув знов ад'ютант.

Арканов повернувся „наліво кругом“ і, так само по-козацьки виступаючи, пішов на місце. На його місце вже йшов Бовдур.

Оттак підходячи, цмокаючи й одходячи, пройшло вже з десяток „постарілих“ ї, нарешті, зачулось:

— Кравчук Микита!

У мене замерло серце й навіть найстаранніші „молоді“ не могли не повернути до його голови з гострою увагою. А капітан у цей мент стояв як раз біля полковника й щось тихо говорив до його, поглядаючи часами на Кравчука й безсило розводячи руками. Полковник мовчки, не пека-

зуючи ні дивування, ні цікавості, хитав соєю смуглявою товстою пикою й теж грізно подивився на Кравчука. Потім щось сказав-одрубав капітанові і, підійшовши до попа, став з ним говорити. Коли ад'ютант вигукнув назвисько Кравчука й той, могуче хилитаючись, твердо підійшов і став перед ними, він вже скінчив і одійшов знов набік.

— Ти чув, сину мій, що тут читалося?—раптом спитав піп, задираючи голову на Кравчука.

— Чув.

— Присягаєш перед хрестом і євангелієм робити все те, що ти чув!

— Ні.

Я почув, як щось надзвичайно могуче, радісне і бадьоре обхопило мене й морозом пройшло по тілі.

Таке саме почування бувало у мене (як і тоді я це подумав) при чудовій музиці, або урочистій великій народній демонстрації під гук і свист козацьких голосів і нагайок,

Солдатики замерли, поблідли, неначе це вони сказали і, навіть не кліпаючи віками, дивились на начальство. А начальство... Ні, тут слово нічого не скаже, тут навіть фотографія не передасть тих різних тонів і кольорів, якими вкрились обличчя гіпнотизаторів! Треба великої малярської штуки, щоб передати всі ті почуття їхні, починаючи з надмірного дивування й кінчаючи щирим жахом.

— Що ти сказав?!—заревів полковник.

— Я не можу присягати вбивати людей, бо моя віра не дозволяє. „Кров брата вопієт ко мне“. „Не убий“,—твердо, рівно і, як зразу чути було, наперед заучено, голосно говорив Кравчук, але йому не дали договорити.

— Отче! перебив його полковник. — Цей солдат хворий. Благословіть його святим хрестом, може молитва допоможе йому. Хрестись, цілуй хрест і на місце! — повернувся він грізно до Кравчука.

— Я хреститись не можу, бо моя віра не дозволяє. „Настане день, коли поклонятимуться“...

— Хрестись, мерзавець! — заревів полковник.

— ... „поклонятимуться богові не в церквах, а в душі і істині“. На смерть піду, а не прийму присяги! — скінчив Кравчук і з таким натхненням це сказав „на смерть піду!“, що між солдатами повіяв дужий вихор, а начальство аж остовпіло.

— Чи бачили ви божевільного? — криво усміхаючись до всіх, тихо заговорив полковник. — Хрестись, цілуй і йди, тобі говорю! — знов аж зелений весь повернувся він до Кравчука.

— Я на смерть іду.

І в цьому твердому, рівно-спокійному голосі в цій велетенській постаті було стільки могутньої віри й рішучості, що аж полковник не знайшов зразу, що сказати. Його виручив капітан: хутко підійшовши до полковника, він щось зашепотів йому на вухо і зараз же одійшов. Полковник мов прокинувся.

— Панове! — звернувся він більш до офіцерів, ніж до солдатів. Ви бачили самі все. Ви бачили також, що цей солдат (він показав рукою на Кравчука) опанований нечистим духом. Ми маємо е... е... ми маємо надію, що це у його пройде, що він вилічиться від цієї хвороби, а через це треба силою дати йому те, чого він по своїй хворій волі не хоче брати... Троє стариків! — задер він голову до „старих“, — Сюди!

Між старими зашамотіло. Я озирнувся, з мукою догадуючись вже, до чого воно йде, і окинув на швидку рівну дугу старих. І в той мент

мені промиготіло одно лице. Я не розібрав тоді, чиє воно, але пам'ятаю, що воно мені врізалось у пам'ять своїм блідим, гостро-злим виразом і чимсь надзвичайно рішучим. То було лице Дудки, як згадав я потім.

Десяток рівно виступив і підійшов до полковника.

— Перехрестіть його його ж рукою і дайте поцілувати хрест!—скомандував він.

Кравчук, я бачив, здригнувся і хотів щось сказати, але „трое“ з уважними і блідими лицами схопили його за руки й стали загинати праву для хреста.

— Не хочу! Пустіть! — загудів несамовито Кравчук і трипонувся на всі боки. „Трое“, чіпляючись за його руки, спотикаючись, закрутилося біля його, перелякано подивляючись то до начальства, то до нас.

— Ще двоє!—гукнув полковник.

Вийшла невимовно гидка сцена. Я добре не пам'ятаю тепер нічого, все мені наче в тумані, але кріз цей туман я бачив, що навіть на деяких офіцерських лицах горів сором і щось таке, чого я ні тоді, ні потім ніколи не бачив. „Трое й двоє“ скрутили таки велетня, перехрестили його власним кулаком (і то навіть не перехрестили, а поводили якоюсь масою рук біля Кравчукового лоба та грудей) і піп підніс „святе євангеліє“ і хрест до Кравчукового лица. „Присягу“ прийнято. Спітнілі, червоні, засапані „старики“ випустили „божевільного“ і по команді полковника мало не побігли назад. Не знаю, що вони почували тоді, знаю тільки, що один з них після того став „штундою“.

— А ти на місце! — звернувся полковник до Кравчука.—Присягу прийняв. Не будеш сповняти

служби, підеш в дисциплінарний батальйон, або під розстріл. Там уже ти за себе відповідаєш. А за це, що ти не слухав начальства, коли воно веліло приймати присягу, я хотів посадити тебе на місяць под арешт, але (дякуй своєму командирові за те, що він просить за тебе), переміняю це на п'ять гарячих різок, яко штрафованому. На місце!..

Кравчук повернувся і, похилившись, тихо пішов назад. Коли я подивився йому в лице, я ледве пізнав його. Воно було якесь пом'яте, синє, з надзвичайно розширеними очима і ніби мертве. Я певен, що він після того нічого не бачив, не чув. Та я сам також мало вже що пам'ятаю. Знаю тільки, що зараз же після „присяги“ Кравчука взяли, кудись повели й через півгодини привели вже прямо в „звод“, де унтера й фельдфебель роздавали „чарки горілки“ по случаю свята і якісь пиріжки на закуску. Але крім Мазюрина й ще де-яких ненажер мало хто хапався на них. Здавалось, ніби ми всі зробили страшне злочинство. Всі ходили, як неприкаяні, бліді, шепочучи й майже не балакаючи про Кравчука, наче не сміючи зачіпати пам'ять мертвої людини. І тільки тоді, коли Кравчука привели вже з екекуції, коли він з тим же лицем, що й до екекуції, повалився на свою койку й замер, тоді тільки розмови закипіли по кутках і на койках. Але я їх не чув; чув тільки, як один з тих, що тримали Кравчука, коли йому давали „гарячих“, казав, що „били наче по колоді: а ні пикнув, а ні крикнув, тільки трошки підскакував за кожним разом“. Та ще пам'ятаю одну сценку.

Біля Кравчука зупинився Дудка з червоно-синіми плямами на рябуватих щоках і надзвичайно

блискучими очима. Тут же балакали Макуха, Шабатуров, Рлапорлт і ще де-кільки їхніх найближчих товаришів. Постоявши трохи мовчки над Кравчуком, Дудка вмить почав шарпати його за ногу, промовляючи: „Микито!... Перехрещений!... Микито!... Перехрещений!“. Коли він шарпнув, я думав, що Кравчук так і зареве на його, як і на солдатиків, що тягнули його „випити свою порцію“, але помилився: він лежав недвижно, мов не чуючи. А Дудка все шарпав.

— Ей, Микито, рило невмите! Вставай, не журись, на чарочку подивись. Запий, пиріжком заїж, та богові помолись. Ха-ха-ха!—зареготався він якимось нервово-гучно. — Ти!... Микито, рило невмите! Вставай!

— Чого б я чіплявся до чоловіка? — здержано, але голосно промовив Шабатуров. — Треба ж і край знати... Совісти нема.

— Хай „порцію“ свою візьме!—повертаючись до них, блиснув Дудка очима.

— Ти здається, брлат, і за його вже взяв порцію?—засміявся Рлапорт.

— А взяв!—весело крикнув Дудка.—Начальство дає, треба брати. Смірно, Микито! — вмить знов повернувся він до Кравчука й шарпнув за ногу.

— Та годі, Дудко! — скрикнув Шабатуров.—Що, в тебе серця нема?!

— А тобі яке діло? — раптом повернув Дудка до його своє лице, на якому вже не було сміху, а було щось боляче, пекуче й ненависне. — Тобі його жаль? Жаль?

— А жаль.

— А чому ж ти не жалів тоді, коли його мучили, га? Ех! ви! Жалібники! „Жаль“. Сволоч!...—він плюнув і хутко пішов із „зводу“.

Я, як дурний, як у тумані, одягся й без всякого дозволу пішов у город. Де я ходив, де був, добре не пам'ятаю. Здається, сидів у якійсь пивній і „сочиняв“ прокламацію до роти; здається, сидів десь за містом на якомусь рові і, дивлячись на брудний сніг, що лежав на дні, хотів іти до ротного й полковника й дати їм по фізіономії, здається, заходив і до знайомих, і навіть пив чай, і балакав щось. У роту прийшов о годині дванадцятій. Все вже спало. Я пробрався до своєї койки й, укладаючись спати, став пильно придивлятись до Кравчука. В проході світила маленька лямпочка і при жовтенському її світлі видно було велетенську постать Кравчука, що так само лежав і тепер, не роздягавшись і навіть не змінивши пози. На Дудчиній койці було тихо.

Я ліг. Ноги мої, наморені стоянням і ходінням, щеміли, тіло боліло, як побите, а голова горіла і в висках надокучливо, рівно стукало, ніби хтось забивав мені кілка у голову. Не хотілося вже нічого ні думати, ні почувати, хотілось тільки заснути. А сон, розуміється, не йшов. Я вже й укрився з головою, й розкривався, я вже, здається, не цікавився ні Кравчуком, ні Дудкою, а сон не йшов; тільки стук у висках побільшувався. Тоді я ліг догори лицем і скорився: засну—добре, не засну—так і буде. І от, пролежавши так непорушно з пів-години, я почав вже дримати, коли почув тихе шарудіння біля Дудки. Сон пропав. Але мені вже не до нього було: я, зціпивши тісно щелепи, тихо-тихо повернув голову на шарудіння і став дивитись.

Дудка підвівся, пильно прислухався з хвилину навкруги й почав щось діставати з скриньки, яка

„по правилам“ стояла під койкою. Очевидячки знайшовши, він ще раз прислухався й нахилився до Кравчука.

— Микито!.. Микито!..—тихо покликав він.

Кравчук лежав непорушно.

— Ну, годі... Буде... Встань... Чуеш? Микито!.. Ех!.. Микито!

Микита не ворухнувся. Дудка ще раз озирнувся й сів коло Кравчука, схилившись йому до голови.

— Микито!.. Не дури... Встань... На, поїж...

— Не хочу...—прошепотів Кравчук.

— Бреши!.. На... Голодний же... Порція... Пиріжки добрі, бери... Ну, ти! Чорт! Хочеш, щоб вилаяв?.. На.

Кравчук підвів голову і, мені здалося, ніби взяв щось від Дудки.

— Та їж... Чого там? — бовкнув, трохи промовчавши, Дудка й пересів до себе.—Та сядь, а то ще подавишся, лежачи...

Кравчук помалу підвівся й сів. Зачулось жування й смаковите чвакання, перемішане з сопінням.

— Спина дуже болить? — трохи згодом почулось знов від Дудки.

— Душа болить,—тихо відповів Кравчук і перестав їсти.

— Їж, їж!.. Потім говоритимеш.

— Не хочеться, Дудко, їй богу, — наче прохаючи вибачення, промовив Кравчук. — Наївся...

— Ну, то давай сюди! — сердито простягнув руку Дудка.

— Ну, я з'їм...—покірливо прошепотів Кравчук і знов зачавкав. Дудка мовчав.

— Води б,—нарешті вимовив Кравчук, певно скінчивши вже.

— Сиди. Я принесу.

І, тихо ступаючи по підлозі, Дудка бережно перейшов між койками і зараз же повернувся з ротним кухлем в руках. Напоївши Кравчука, він так само тихо одніс кухоль і знов вернувся на місце...

— Ну, що?—помовчавши трохи, почав Дудка,— я не казав тобі? Не по моєму вийшло? Може ще хочеш, щоб перехрестили?

— Погублять вони і мене, і тебе!—сумно відповів Кравчук.

— Ну, то вже чорта з два!—скипів Дудка.— Я не для того в вашу віру перейшов, щоб мене знов назад перехрещували, та ще й різками пороли. От, кажу тобі, як перед богом: ще пожду трохи і—чорт з тобою,—тікаю сам! Побачиш.

— І я тікаю,—задумливо промовив Кравчук.— Не видержу... Болить душа моя. Себе вже не пам'ятаю. Гублять душі. Поламали закон. Бить їх треба... Убивати... Не можна, Дудко, мовчати. не можна! Тікаймо! Тікаймо на проповідь. Проповідувати треба... Треба всім світ показувати... Гублять душі і знушаються над тілом... Гнів душу ломить.

— Тільки де ми одержі візьмемо переодягтись?—зклопотано промовив Дудка. Кравчук мовчав.

— Знаєш що?—надумав щось Дудка.—Хай нам студент дістане, він має знайомих у городі!..

Кравчук мовчав.

— Правда?.. Кравчук?

— А мужики темні... очі темні,—тихо задумливо заговорив Кравчук.—Правду ховають, попи сміються, пани будують на наших муках палати й церкви... А ми, солдати, боронимо їх... Присягаємо кров братню проливати. Стріляти. А спасати

нема кому. Нема кому душу за брата положити, а убивати є... „Блажен, іже душу свою положить за други свої“... Хто є такий блаженний, Дудко? Хто? Нема. І ми боїмося... Все для себе, а для других нема. Тому й неправда, бо всі за себе, а нема, щоб усі за всіх... Проповідувати треба. Любов'ю й правдою.

— Так то воно так, а от грошей, кажу, нема. Га, Кравчук?

— Грошей?—спитав Кравчук, мов прокинувшись.—Нема грошей.

— Чорт!—розсердився Дудка.—Без тебе знаю, що нема. Нічого, дістану!—раптом, щось надумавши, тихіше додав він.

— А коли...

Але не докінчив. В казармі загупали чиїсь ноги й світло стало побільшуватись. Ми всі разом полягали як слід і Дудка навіть захропів. То був діжурний унтер, нелюблений всею ротою за підлизування до ротного. Наче на злість, він поставив свою лямпу біля нашого зводу на столі, сам сів поруч неї й, очевидно, не думав хутко сходити. Я таки й не дочекався цього й не помітив, як заснув під скрип стола, який хилитався від унтерового пацання ногами.

ЛИСТ П'ЯТИЙ.

Умиваючись рано, я раптом почув біля себе:

— Добродію студент!

Я хутко озирнувся. Біля мене стояв Дудка й дивився на мене холодним і сміливим поглядом.

— Я хочу вас щось просити.

Я зараз догадався, про що буде розмова, але не виказав того й поспішив одійти з ним у куток.

— Я й Кравчук хочемо тікати з солдатів,— почав він, не дивлячись на мене, і з таким виглядом, який мені говорив, що коли я тільки хоч чимсь виявлю свою неготовність слухати його, він покине говорити й зненавидить мене.

— Хочемо бути дезентирами... Ми не маємо одежі і грошей. Позичте нам, ми вам пришлемо.

— Коли й куди ви хочете тікати?—також холодно спитав я, а в серці аж трипотіла радість.

— Чим швидче, тим краще; а куди, не знаємо.

— А вас же зараз половлять. Маєте які паспорти?

— Паспорти?—злякано глянув на мене Дудка й зараз же сумно додав:

— Нема. Переловлять... Значить, не можна.

— А Кравчука скрізь пізнають,—додав ще я.

— Високий чорт!—сумно згодився він.

— Але то б ще так-сяк, а от паспортів нема. Та й не своїх треба, а фальшивих... Чужих.

— А так.

— Ну, то я вам їх сьогодні дістану.

— Справді?—подивився він на мене й радісно-соромливо засміявся.

Холод зник і він вже тепло став слухати мене. Я моментально продумав усе й зараз же побіг до фельдфебеля заявити, що хочу після обіду йти в город.

— А в караул?—крикнув він мені на відповідь.

— Який караул?

— Весь наш „звод“ назначено сьогодні в Ворожбитий Яр у головний караул. Всі молоді підуть.

Мене взяла страшенна злість.

— Я не піду! Мені треба в город!—кинув я й хотів уже йти, але він мене зараз же спинив:

— Чекайте... Вам надовго?

— Годині на три, на чотири...

— Хм! І мені б треба... тютюну купити. Але грошей нема, то й не посилаю все одно. Тоді б заразом і мені купили б...

— Скільки ж вам?—зрадів я, бачачи, куди йде.

— Та хотілось заразом купити з хунт, щоб не...

— Добре. Я вам „позичу“. Значить, можна?

— Можна, можна... Тільки щоб ротний не побачив.

— Не побачить, не бійтесь. А табачку такого куплю, що...

— Ага! От спасибі вам. Я верну вам... А піти можна, можна.

Тихенько вибравшись через задній двір, я, плутаючись у полах своєї шинелі, майже побіг прямо на заїзд, де завше можна дістати поганеньку пару конячок з допотопним візком і однолітком сивим або рижим жидом фурманом. Такий знайшовся. Як з солдата, жидок запрохав з мене до заводів і назад всього два рублі. Я не торгувався й ми поїхали „зо всіх сил“, як він мені пообіцяв. Певно, що ми ці чотири верстви їхали рівно годину. Ви, розуміється, вже догадуєтесь, що я їхав до нашого Стовбенка. Мій приїзд зробив справжній ефект на заводському дворі. (Мені потім Стовбенко казав, що робітники думали вже, що наїхали жандари робити труси). Але я, не звертаючи уваги на здивовані обличчя робітників, попрохав їх покликати мені „майстера Стовбенка“. На щастя він був на цьому заводі сьогодні (він же буває і в німецькому ще) й хвилин через десять вів мене в свою „нову комірчину“, як називає свою гарненьку кімнатку недалеко од заводу й якої я ще не бачив. Розуміється, спершу був незадоволений таким „неконспіративним“ по-

водженням моїм, що й сказав мені зараз же з своїм серйозним видом, як тільки щільно зачинив двері й замкнув їх на ключ. Але, вислухавши мене з тим же серйозним виразом, попрохав вибачення, потім поскуб замислено свою гарну, чорну бороду; потім з чогось хитро засміявся, потім знов замислився і, нарешті, підійшов до канапи і став одсовувати її від стіни.

— То для чого?—спитав я.

Він нічого не відповів і почав водити рукою по стіні. Я зацікавився й підійшов. В той же мент рука його щось налапала й зупинилась.

— Прошу!—показав він мені головою до підлоги. Я глянув і здивувався: з-під механічно піднятої дошки в підлозі на мене дивились цілі пачки революційних брошюр, часописів, якихось паперів і навіть лежав у самому куточку револьвер. Полюбувавшись моїм здивованням, він зараз же знов серйозно похмурився й став копатись у паперах.

— Є!—раптом весело крикнув він і хутко підійшов до столу, несучи в руках якісь зшитки й папери.—Я боявся вже, що нема.

То була ціла пачка паспортів різних клас людей, починаючи з урядовців і кінчаючи звичайним селянином.

— Але стійте!—вмить ударив він себе по лобі й подивився на мене.—Що ж ми хочемо робити? Де ж вони передягатимуться? Вони коли хотять тікати?

— Чим швидче, тим краще.

— От бачите. Де ж я їм зараз ухоплю одежі? Та й як так тікати, не проложивши наперед дороги?.. Ви знаєте, що?

— Що?

Він замислився, потім стрепенувся й почав:

— Хай вони тікають через три дні... Сьогодні що? Понеділок? Вівторок, середа... Хай тікають у п'ятницю. Ні! Краще в суботу. Хай, значить, у суботу. Зараз я вам не дам нічого—ні паспортів, ні одежі. В суботу хай ідуть прямо сюди. Хай ідуть увечері. Розкажіть їм, як іти до мене... Не забудьте, що третій домок від початку заводських воріт... Ви й самі не знаєте... З вулиці хай постукають три рази у перше вікно... Не забудьте: третій домок, одноповерховий, перше вікно з вулиці... Вони коли-небудь були тут?

— Один був...

— Правда, другої-ж дороги нема до заводу... Так у суботу. Тоді вже буде все: і паспорти, і одежа, і коні до залізниці. От тільки дайте мені зараз адреси ваших товаришів у К., щоб їх зараз же прийняли й зустріли. А так не можна. Так ми їх тільки в дисциплінарний батальйон засадимо і більш нічого... А молодці солдатики!—вмить знов вирвалось у нього весело, з хитреньким сміхом.

Через півтори години я вже малював цей план Дудці, сховавшись з ним за повішені шинелі. Він також згодився й тільки сумно додав, що „ще так довго ждати“. Але зараз же весело засміявся і дуже подібно до голосу й навіть до самого лиця Статуї передражнив:

— Втікли??. З військової служби??.

Дудка дурів весь день. Навіть Кравчукове лице стало веселіше й засвітилось чимсь спокійним, рішучим і ясним.

В цьому настрою ми і в караул виступили, в цьому ж настрою й до Ворожбитого Яру прийшли; але тут він змінився одразу. Треба вам сказати, що ми вийшли з казарми о п'ятій годині. На дворі був вже майже вечір. З навислих,

темних хмар падав рідкими краплями дощ, немов просочуючись крізь рідке сито, і дув холодний, пронизуватий вітер. Коли ж ми підійшли до Яру, то було вже зовсім темно і дощ лив, неначе сито зразу прорвалось, не витримавши всеї водяної ваги. Наші шинелі стали, як квачі, й до того важкі, що здавалось, ніби на тебе навісили лантух з піском. Всі були злі й кожний сердито мовчав, іноді тільки з московською лайкою випускаючи крізь зуби прокляття на адресу винтовки.

Аж ось і Ворожбитів Яр. Страшним, диким чимсь повіяло на нас від його. Уявіть собі глибоку долину, наче пекельну велетенську яму, покриту віковими дубами, глуху та круту. Темно й таємничо-грізно дивиться вона на вас і ніби хоче щось сказати цим сумним завиванням вітру, скрипом дубів та безупинним ляпанням дощу по вітах. Ви ще стоїте біля неї, а вже відчуваєте, як важко стискується ваше серце від думки, що самотою маєте через годину, або дві стояти десь далеко на самому дні її біля сірих, також страшних, довгих і рівних, як домовина амбарів з глухо забитими вікнами й широкими дверима. А тут ще нагадується, що в цьому Яру один солдатик збожеволів на варті, другий застрілився, третій повісився. Правда, то є тільки одно таке місце, другі варти не такі, але досить одної свідомости, що можеш і ти збожеволіти, щоб зігнати всякий рожевий настрій.

І тільки тепер я зрозумів, чого старі солдати з такою цікавістю розпитували, кого назначено на шосту варту; тільки тепер зрозумів я те почуття, з яким вони дивились на Кравчука, якого ротний навмисне сам туди назначив. Я сміявся в казармі з того, що казали, ніби біля шостої варти „щось“ ходить“, ніби плаче, ніби регоче; але те-

пер, ще й не бачивши того приємного куточка, я вже почував холодне неприємне щемління. І тепер я тільки зрозумів, для чого мене призначено „підвартовим“ до шостої та восьмої варти, для чого я маю ходити від одної варти до другої з рушницею на плечі й одним видом своїм хоч на хвилину розважати вартових. Тоді я сміявся з свого обов'язку, але тепер не знав, що краще, чи стояти на місці, чи лазити по цій дикій, страшній діброві.

Змінивши й випровадивши додому старих вартових, ми послали першу зміну й стали грітись біля маленької печі у величезній, брудній вартівні. Балачок ніхто не розпочинав, кожний щось думав про себе, повертаючи руки проти вогню й задумливо дивлячись у червоне вугілля. В вартівні також було сумно. Високі, пошарпані, голі стіни, з широкими й довгими нарами з одного боку і з вузькою лавою з другого, ніби ховались десь у височині й нагадували якісь руїни. Маленька побита лямпочка скупно кидала невеличке коло круг себе й часами чогось починала миготіти й хлипати. Тоді всі починали лаятись і возитись біля неї, але вона не звертала ніякої уваги ні на лайку, ні на возіння, а коли хотіла собі, тоді й переставала миготіти. Це ще більше сердило.

Настала й наша черга. В цій черзі були: Кравчук, Дудка, один завше брудний і сонний солдатик, один „молодий“, знов один „старий“ і я. На чолі з „розводящим“ ефрейтором ми об одинацятій годині вийшли з караулки й стали мокрою вузькою й слизькою стежкою спускатись у Яр. Змінили п'яту варту, третю, першу, поставили на восьму Дудку й спустились до шостої. Нарешті, ефрейтор забрав підвартового й вартового шостої

й ми zostались самі. Коли ми ходили купою, коли старі вартові весело гомоніли, я не почував нічого крім цікавості до цього Яру; але коли ми zostались тільки вдвох біля довгої, немов безкрайної, стіни амбару, мені стало неприємно. Уявіть собі невеличку лисину серед похмурих, товстих дерев; довгий, суворий, таємно-мовчазний амбар, серед якого, здається, в темноті повинні ходять якісь замучені солдатські постаті; хмарне, чорне небо; дикий, скажений вітер десь угорі, який залітає нерівними клубками до нас у яму й крутить і кидає в тебе сухими віттями; дощ, рівний, одноманітний, що шумом своїм мов додає суму; скрип дубів, який не важко собі уявити за скреготання мерців; і, нарешті, надокучливі думи про солдатиків, які тут же на цьому ж місці „чогось“ божеволіли, стрілялись, вішались.

Що почував Кравчук, я не міг дізнатись, але бачив, що він поставив рушницю до стіни й сів собі в будці. Я постояв трохи й пішов до варти, до Дудки. Прокляте ходіння! Я падав, з'їжджав кудись у ями, видряпувався, губив рушницю і, нарешті, збився з стежки й заблудився. „Оттак краще!“ промовив я, пам'ятаю, голосно, безнадійно сідаючи на якийсь пеньок і не знаючи, що робити далі. І раптом недалеко себе почув:

— Хто йде?

— Я, я,—радісно схопився я, узнавши голос Дудки, і хутко підійшов до його.

— А я думав, що наш капітан крадеться,—промовив він і я почув, як у його злегка дрижав голос.—Він же у нас любить піймать на варті сонним або на якомусь непорядку... От і тепер прибіжить... Побачите. Ну!—додав він з ненавистю й стукнув рушницею по землі. Потім трохи помовчав і другим тоном вже гукнув:

— А страшно! (московська лайка). В могили мабуть веселіше... Ну, знаєте, ви краще одійдіть!—раптом схаменувся він.—Нам же не можна говорити між собою. Ви тільки повинні підходити і зараз же відходити... Мені що? Все-одно через тиждень... (він озирнувся й навіть не договорив). А вам погано буде... Може, де чорт статуйський і сидить вже, слухає,—тихіше додав він.

Я одійшов. Мені не хотілось сходити у ту страшну, холодну яму. Тут було все таки не так гидко. Тут було якось ясніше,—й лисина була ширша, і небо ближче, і амбара не було, а тільки невеличкий льох. Але сходити треба було. Я, пильно слідкуючи за стежкою, яку можна було розпізнати по тому, що на ній було болото й вода, тихо став пробиратись між деревами. Часами я зупинявся і, переводячи дух, озирався. Тоді ставало ще сумніше. Тоді вже вся увага моя переходила на якісь таємничо-дикі звуки, що лунали по ямі; на вітер, що десь трошив; на якісь білі то широкі, то вузькі постаті, що ніби виглядали з-за дерева. Сидячи десь на м'якому кріслі у тепленькій кімнаті при тихому світлі лампи, вам певно смішним здається мій тодішній настрій. Але хотів би я подивитись, як би ви засміялись тут. Чи не приймали б ви плями залежалого снігу за постаті, чи не піднялись би і в вас нерви під цю дику музику виття, свисту, шуму, тріску. За себе скажу, що я тоді вже не дивувався, що тут і божеволіли, і стрілялись, і вішались.

Я вже був недалеко від шостої варті, коли раптом почув поперед себе чийсь ходу.

— Хто йде?—гукнув я з якоюсь полегкістю у грудях, радіючи живому чоловікові. „А може це Статуя?“—зараз же пролетіла мені думка, але,

пам'ятаю, навігь і він тоді був більше бажаний мені, ніж ця самота.

— Капітан третьої роти суздальського полку!— зачувся таки голос Статуї.— А ти хто? Підвартовий?

— Я.

— „Так точно“ треба відповідати.

Я не міг не засміятись і не сказати йому, навіть не бачачи його:

— Рад старатись, ваше високоблагородіє!

— Ходи сюди!— строго гукнув він звідкись. Мені було страшенно чогось смішно.

— „Нікак“ не бачу вас, ваше високоблагородіє... Ходіть ви сюди.

Справді шось зашльопало попереду й хвилин через дві передо мною засірів сам капітан у своїй шинелі.

— Ти ж що це собі гадаєш?— грізно вимовив він до мене, зупиняючися кроків за двоє.— З ким це ти жартуєш?

Мені все-таки хотілося сміятись.

— Капітан, — сміючись, пам'ятаю, тремтячим сміхом, промовив я,— Не забувайте, що ми не в казармі, а в лісі. А друге, пам'ятайте, що я дуже до вас прихильний. Радив би вам краще іти ловити Кравчука в „непорядках“, що ви, здається, й хотіли робити. А балачок на самоті з дикими людьми я не люблю водити. Говорю це вам, не жартуючи. Чуєте?

Коли я договорював останні слова, я, пам'ятаю, вже тремтів від сказеної злости. Не можу ручатись, що, якби ще він сказав хоч слово, чи я, здержав би свої нерви, чи ні. Капітан мовчки ніби не чувши нічого, повернувся й пішов униз. Я теж мовчки рушив за ним. Мені здавалось, що він де-кільки раз швидко озирався на мене.

Так ми дійшли до шостої варті. По-над стіною амбару було сіро й не чорніло ніякої постати.

— Прошу тут постояти, подождати мене,—тихо кинув капітан і пішов, крадучись, вперед. Розуміється, я зараз же почав кашляти, голосно одплювуючись, сякаючись і всіма можливими природними способами бажаючи упередити Кравчука. Капітан, я бачив, через де-кілька кроків зупинявся, потім знов сунув по-над стіною. Кравчук не з'являвся. Тоді я схопив свою рушницю й рішуче пішов за капітаном, навмисне ступаючи в калюжі й стукаючи рушницею по амбарі. Хутко я вже був кроків за п'ять від капітана, який не озирався на мене, але йшов уже, не крадучись. Кравчука ж усе таки не було. Аж ось і будка. Капітан підійшов до неї, озирнувся, взяв щось біля стіни й мовчки підійшов до мене, тикнувши мені в руки Кравчукову рушницю. Я машинально взяв її. Потім капітан знову вернувся й заглянув у будку.

— Ага, ось він де?—зачув я його іронічний голос.—Вартує...

В будці було тихо. Я підійшов і, зупинившись проти неї кроків за п'ять, зазирнув у середину. Але крім чогось чорного великого нічого не міг розглядіти.

— Молиться, мерзавець! — саркастично злісно кинув капітан і зараз же голосніше додав:— Кравчук! Кому я говорю?! (московська лайка).

Я підійшов ще ближче; а капітан, озирнувшись на мене, вмить трохи всунувся в будку і став тягти звідти Кравчука, промовляючи:

— Мер...р...за...вець!.. То... так... вар...туєш?! (московська лайка).

Зачулось важке сопіння, потім шепотіння і, на решті, за капітаном висунулась зігнута веле-

тенська постать, перед якою тут капітан ще більше здавався хлопчиком. Вилізши, Кравчук вирівнявся і нам виразно стало чути його шепотіння:

— „Від лукавого, від лукавого... ізбаві мя!.. Душа моя скорбить... Дух в пучину ада повержен...“

— Кравчук!!—заревів капітан.—Смієшся з мене?! Винтовка де твоя?!

— „Помилуй, помилуй, помилуй... Слава, слава, слава“!..

— Мерза а-вєць!!—захрипів капітан, і я, здригнувшись, побачив, як рука його засіріла в повітрі і з ляском ударилась у щось. Але потім я вже всього виразно не пам'ятаю: якоюсь бурею дикою й несамовитою пронеслося все. Спершу зачувся густий, повний задержуваної, але зразу вибухлої злости, рев; потім сіра постать капітана чогось піднялась у повітрі, майнула з свистом ногами і, крикнувши якось без міри дико „йях!“, ударилась з гуком і кряком об землю. Потім Кравчук нахилився й знов капітанова постать майнула в повітрі, і знов ударилась об землю; потім зачувся кровожадний рев, далі щось з тріском загупало по чомусь м'якому, потім знов капітан злетів у повітря і, знов чв'якнувши, гепнув об мокру землю. По мені ходив мороз.

А вітер і дощ, мов радіючи, аж крутились, аж танцювали на поляні. Хмари сунули десь далеко в високості й ніби тікали від нас. Щось вило й тріщало за амбаром. Пам'ятаю, що я несвідомо стояв і, тремтячи, говорив вес час одну фразу: „Кравчук, що ви робите, Кравчук, що ви робите“. Але як Кравчук, так і я сам не чули й не розуміли її. Нарешті, мені пролетіла виразна думка, що треба бігти чогось до Дудки. Добре

пам'ятаю, що весь час біг стежною, спотикався, бився всім тілом об дуби й, міцно тримаючи обидві рушніці, шепотів: „Господи, до Дудки! Господи, до Дудки!“

Як я не заблудив, як утрапив—не знаю, але правду кажуть, що божевільні краще поводяться в дрібницях, ніж здорові люди. А я нормальним себе не počував тоді. Як саме я переказував Дудці,—не пам'ятаю, але, очевидно, він і з тих беззв'язних, іноді зовсім дурних, пустих моїх фраз зрозумів усе, бо зараз же кинув свою рушніцю, скинув кенді й пустився бігти туди, щось говорячи до мене. Не знаю, що він говорив, але я знав, що це так чогось і треба, щоб він так говорив до мене й біг туди. Я також пустився за ним. Він де-кільки разів зупинявся, говорив до мене, я щось відповідав і ми знов бігли. І по-малу я став ніби прокидатись. Спершу я згадав, як майнули ноги, навіть, як звякнула капітанова шабля, далі виразно уявилась нахилена над капітаном Кравчукова постать і навіть сам я з двома рушніцями в руках.

Але тільки й того, що міг згадати,—з'орієнтуватись же, зв'язати хаос думок і почувань збен-тежений мій мозок не здатен був тієї хвилини. Я навіть і тепер не пам'ятаю, як ми добігли, що говорив Дудка, Кравчук і сам я (бо й я говорив щось), пам'ятаю тільки добре, що я з мото-рошним холодом дивився на сиву постать капі-тана, що незграбним клубком лежала перед буд-кою. І вже, коли Дудка для чогось почав тягти цю постать за ноги від будки, я, пам'ятаю, за-кричав:

— Що ви робите? Хай лежить!

Дудка спинився й промовив:

— А справді... Ну-да, хай лежить.

— Хай лежить!—по інерції додав і Кравчук.

Але з цього менту, пам'ятаю, я вже почав по-трохи розуміти Дудку. Він говорив дуже гладко й ніби занадто спокійно, як мені тоді здавалось. (Тепер я певен, що то мені тільки здавалось через те, що мої думки занадто хутко пролітали). Я, навіть, почав дивуватись, як мені самому не прийшло в голову, що їм уже не можливо більше вертатись до казарми й що треба зараз же тікати, неодмінно тікати! Пам'ятаю, що я навіть став шукати паперу й олівця, щоб писати записку до Стовбенка. Розумієсь, я нічого не найшов, а хоч би й найшов, то не написав би нічого. Це й Дудка знав, бо, як пригадується мені, не ждучи на мене, скидав з Кравчука кенді й шарпав його на всі боки, примовляючи:

— Та буде! Потім думатимеш! Плюнь, говорю!..

Далі звернувся до мене й сказав:

— Ви ж зараз у караулку не йдіть. Погуляйте десь у лісі (додав він для чогось). А ми підемо... Кравчук! Ходім!

Пам'ятаю, мені кинулось щось дерев'яне й ніби чуже у всіх рухах та в постаті Кравчука.

Потім ми, здається, обнялись; і навіть пригадується, як Дудчин ніс холодно тикався по моїй горячій щоці і як колола Кравчукова борода, коли він з наказу Дудки схилювався й придавив мене своїми обіймами. Потім ми всі разом побігли: я по-середині, Дудка по-переду, а Кравчук по-заду. Бігли аж до восьмої варті. Там Дудка спинився, вхопив Кравчука за рукав і, прошепотівши до мене, що їм тут треба звертати, потягнув за собою Кравчука. Зоставшись сам, я притулив обидві рушниці міцніше до мокрої шинелі й почав „гуляти“, твердо пам'ятаючи, що треба неодмінно

спершу „гуляти“ (і неодмінно чогось десь у лісі, а не „там“), потім іти в караулку. Але не пам'ятаю, скільки й де я гуляв... Мені на другий день уже оповідали „солдатики“, що я прийшов у караульню й рівно, спокійно став оповідати про все. Вони спершу думали, що я „або випив, вибачайте, або од страху“, але, придивившись ближче до моїх очей і всього обличчя, мусіли повірити й бігти на шосту варту. Я сидів також рівно й спокійно, поки не внесли капітана в караулку. Зобачивши його, я ніби підвівся, промовив: „ну бачите“ і знов ліг на нари й заснув. Я, кажу, нічого цього не пам'ятаю.

ЛИСТ ШОСТИЙ.

Прокинувся я, розуміється, під арештом в знайомому мені карцері. Як мене несли із Ворожбитового Яру, не пам'ятаю. Цілий день до мене не підпускали нікого, крім полковника, який аж двічі приходив розпитувати. Певна річ, що я оповідав обидва рази, що не чув і не бачив, як усе вийшло, а тільки тоді побачив тіло капітана, коли з восьмої варті прийшов на шосту й мало не наткнувся на його. І обидва рази я боявся, що, може, говорив у караулці друге, але він нічого не говорив проти, й я заспокоювався. Тепер я вже довідався, що я говорив якусь нісенітницю в караулці, з якої вартові тільки й розібрали „зовсім мертвий лежить“ і ще щось про ноги, що десь „літали чогось“. Мучили мене з тиждень: тягали в канцелярії, робили „очні ставки“ з вартовими, розпитували й мало не обвинувачували, що то я вбив капітана. Але, розуміється, мусіли випустити й вернути в казарму. Я тільки одного

весь час боявся: побачити одного дня на допиті пійманих Кравчука й Дудку. Це мене мучило в карцері. „Те“ вже одійшло і навіть мені іноді здавалось трохи дивним, чого я тоді так надзвичайно знервувався. Я ж уже й раніше почував такий приблизно кінець, мені ж уже й раніше здавалось, що колись щось подібне до цього мусить вийти.

Коли я прийшов в казарму, капітана вже поховали з пишною церемонією й я його не міг побачити. Але солдатики оповідали про його щось надзвичайно страшне.

— Одне око вискочило!..—говорив мені з жахом Шабатуров.—Друге витекло. Казав ад'ютант, що Кравчук, мабуть видавив йому пальцем, як держав за голову. Ноги поломані, груди побиті й звернені щелепи. Аж голова крутилась, дивлячись на його. А Макуха дак аж зблював!..—шепочучи додав він.

Я холодів що-разу, як хтось говорив, ніби там десь когось піймали і вже ведуть. Одначе не міг без радости не зауважити, як блідли від цього й інші солдацькі лица. Але коли вже минуло два тижні, коли я, нарешті, дістав зашифрованого листа з К., я легко зітхнув, але трохи мучився тим, що не міг заспокоїти де-яких солдатиків, які за ці два тижні знервувались цим чеканням до краю.

— Хай би вже привели!—говорив мені з мукою Макуха.—Та не мучили. Ідоли! Душогуби!

На додаток мушу сказати, що Шабатуров тепер уже не співає зо всіма молитви й стоїть не хрестячись. Бідні, хороші мої! Не дивуйтесь цьому сентименталізму, мені їх так жаль і з такою мукою я люблю їх, що аж страшно робиться подумати, що з них зроблять за три-чотири роки. Те-

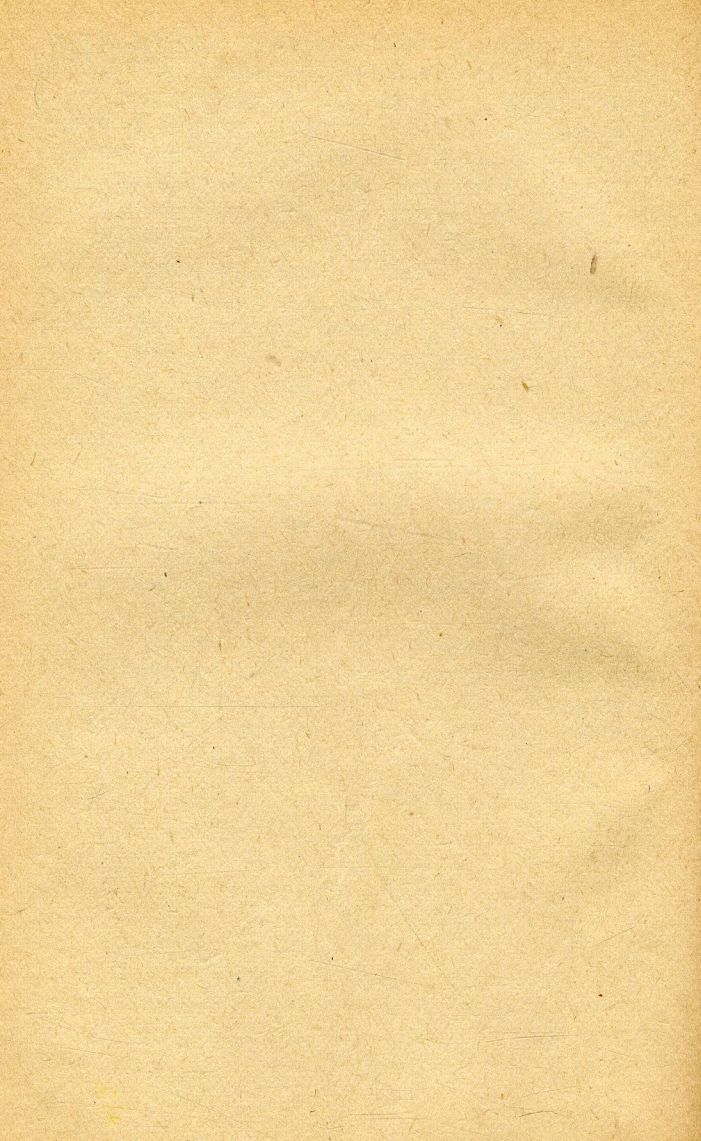
пер у нас уже другий капітан: молодий, білявий і, здається, дурень надзвичайний. Поводиться, одначе, досить добре й обережно. Фельдфебель його, здається, засідлає. Життя потрохи вирівнюється, але буря, що пролетіла над казармою, ще довго хвилюватиме цей мертвий, проклятий ставок.

Недавно дістав з К. другого листа. Ось він: ✓

„Доручення виконані. К. і Д. (Кравчук і Дудка) уже роблять на заводі і, здається, заспокоїлись. Кравчук тільки дуже серйозний й якийсь суворий. Дудка сміється. Читають „літературу“ з запалом. Дудка вже покинув мальованство й захопився до краю соціалізмом. Кравчук ще хитається, але довго й багато думає. З його буде герой-робітник. Хутко пошлемо його в село „проповідувати“. Тут він не такий корисний, як там. Та й самого його тільки туди тягне. Він навіває якусь могучу віру. Щиро вітають вас і бажають, щоб ви скоріше виходили до загальної праці. С. передайте, щоб скоріше прислав те, що обіцяв. До побачення.

Р. S. Чи не можете ви прислати до нас ще роту Кравчуків, або хоч і Дудок? Дайте нам тисячу таких „проповідників“, як каже Кравчук, і ми прийдемо визволяти вас з усім іще сонним, але могутнім народом“.

РОБОТИ!

Роботи!

Вечоріло. В хатинці було холодно, вохко й темнувато. Брудний світ ледве проходив знадвору крізь маленьке, похилене віконце й скупосірів по голих, брудних стінах, по чорній земляній підлозі, по всій убогій обстанові „робітницької квартири“.

А Максим все сидів, обперши голову на стіну й дивлячись кудись за піч. В дірявих черевиках його ще зранку неприємно холодила ногу грязь, по всьому тілі давно вже ходили хвильки дрижаків, але йому не хотілось ні вставати, ні поворухнутися. Хотілося тільки сидіти й слухати ту мішанину з нудьги, одчаю, злости й суму, яка тяжко давила груди й сковувала тіло якоюсь байдужістю й млявістю. Вмить щось голосно й твердо застукало. Максим байдуже одвів голову від стіни і вже поволі став підводитись, коли двері розчинились і в хатинку вступила якась висока, струнка, повна жіноча постать, вся в чорному й в чорному, широкому капелюсі на голові. Поважно озирнувшись і вдивившись в Максима, вона вмить зупинилась і стала пильно дивитись на його. Максим також зупинився, пізнавши її, жалко, винувато усміхнувся й нервово-поспішно почав обсмикувати на собі свою синю, аж до блиску заялозену роботою, сорочку.

— Знов нудитесь?—тихо, але серйозно й строго промовила вона.

— Як нуджуся?—ніби не зрозумів він і ще ширше усміхнувся, силкуючись не зустрічатись з її серйозним, строгим поглядом великих сірих очей.

Вона ще трохи мовчки надивилась на його, потім також мовчки й серйозно повернулась, заціпнула двері на крючок, і, одвернувшись від його, стала поважно, не хаплючись витягати якийсь жмут паперу з-за корсажу. Витягнувши вона з тим же серйозним і поважним виглядом застібнулась, повернулась знов і, поклавши жмут на стіл, мовчки сіла на лаву, мимохідь протягнувши йому свою, доволі велику, затягнену в чорну рукавичку, руку. Максим поспішно й нервово незграбно потряс її й навіть шаркнув одною ногою по підлозі, все так же широко й винувато усміхаючись.

— Ну, розкажіть,—тихо кинула вона, дивлячись кудись на лавку, що сіріла по-над стіною своїм драним білим ряденцем. Максим тільки ніяково й смішно якимось повів головою й подивився їй на капелюх.

— Ну?

— Та що-ж я, добродійко, буду розказувати.

— Товаришу!—підвела вона голову і строго подивилась на його:—я перш усього не „добродійка“, а „товаришка“. Останній раз вам говорю, що я для вас не „добродійка“, а „товаришка Людмила“, як ви для мене „товариш Максим“... Розумієте?

— Та розумію, але ж... як же...

— Без „але ж“. Це раз. А друге, сідайте і зараз-же розкажіть все... Мені ніколи, я ще маю справу до вас... Де Сашка?

— На роботі ще.

— І Василь?

— І Василь.

— А ви?

Максим знов усміхнувся й мовчки став для чогось гладити рукою круглий, довгий жмут паперу. Людмила подивилась на його, подержала трохи свій погляд на його губах, на яких грало щось болісне й безнадійне і зараз же одвернулася.

— Погнали, чи знов самі покинули?—глухо промовила вона.

— Сам,—прошепотів він і хутко подивився на неї. Але вона дивилась кудись на двері й не казала нічого. Максим ще трохи постояв і нерішуче сів на другій кінець лави. В хатинці стало тихо. Максим де-кільки разів подивився на неї, але вона сиділа непорушно й тільки видно було, як тихо, ледве помітно, хвилювались високі груди її під чорною сукнею.

— Товаришко!—нарешті несміло промовив він.

— Ну? — не повертаючи голови, обізвалась Людмила.

— Ви сердитесь на мене?

— Серджусь.

Максим ще жалчіше усміхнувся й хотів щось сказати, але тільки обсмикнув сорочку й нервово повів плечима.

Людмила повернула голову й мовчки подивилась на його. І знов їй щось гостро здавило в грудях, знов якимось страшно стало, дивлячись на цей, знайомий їй, жалкий і сумний вираз його безпокійних очей і уст. І знов вона одвернулася.

— Ну, говоріть же, я ж чекаю,—м'яко прошепотіла вона.—Говоріть все. Коли покинули?

— Учора.

— Гроші маєте?

— Ні... Так трохи... Маю...

— Товаришу!...

— Їй-богу, маю!

— Покажіть!

Максим, ніяково усміхаючись поспішно засунув руку в кишеню своїх замазаних, обдрипаних штанів і, покопавшись, витягнув де-кілька срібних та мідних монет.

— Покажіть,—нахилилась Людмила над рукою.

— Три... Вісімнацять... Двацять вісім копійок! Це, по-вашому, гроші?—подивилась вона на його з усмішкою.

— А що ж?—радісно засміявся він на усмішку, держачи руку з монетами.—На два дні буде...—І, знов несміло подивившись на неї, тихше додав:—Поки знайду роботу.

— Для того, щоб знов кинуть?

Максим став ховати гроші в кишеню.

— Га?

— Не знаю...

І знов змовкли.

— Правда, я падлец, добр... товаришко?—вмить якось роблено, сміливо промовив він і з якимсь викликом в очах подививсь на неї. Людмила хутко озирнулась за цими словами й мовчки зупинила на йому свій здивований погляд.

— А це ще для чого?

— А хіба ні?

— Не меліть, чорт-зна-що,—сухо кинула вона і знов одвернулась.

Максим ніяково усміхнувся й замовк.

— Хоч би заарештували,—помовчавши знов почав він, але вже не всміхаючись, а якось за-

думливо й сумно, протягуючи слова.—Всіх беруть, а мене.. Хоч би скоріше вже. А так вже не можна...

Людмила мовчала.

— Все одно... Я більше не можу.. Я вже не можу...

— Чого не можете?—тихо кинула Людмила.

— Не можу, всього не можу!—живо повернувся він до неї.—Не можу жити... не можу робити... Все паскудно, погано... Всі такі погані... Всі... Ну, скажіть, ну, скажіть самі: то добре, що вони лаються, що вони замість того, щоб боротися, лаються між собою, сваряться! І нас сварять... Он учора один ес-де каже: „ес-ери не соціялісти, а буржуа“. Ну, то добре?

Людмила мовчки дивилась на двері.

— Хіба так можна? Хіба можна таке говорити? Ми ж соціялісти, ми ж за правду, за все хороше... А сами лаємся... Між собою... А робітники хіба... Ех!.. Що робітник? Ви думаєте, що він розуміє? Йому говорить ес-де, а він і вірить... Не люблю я ес-де.

— Глупості говорите!

Максим хотів щось сказати, але замовк і, помовчавши трохи, тихіше знов почав!

— Справді, я той... Я сказав глупость... Коли ж мені так досадно... Скрізь сварки, скрізь нелюбов... Ну, добре, тепер я в українській партії і ще не знаю, як тут... А коли я був у соціал-демократів, а потім у ес-ерів, так... Знаєте, просто всяка віра пропадає у все... І жити не хочеться.

— Треба самому робити, а не критикувати других,—тихо промовила Людмила.

— А де робити? Де?—наче тільки й чекаючи цього, з боєм скрикнув Максим.—Що робити?.. Що?

— Все, скрізь.

— Де? Серед робітників? Ану, попробуйте! Попробуйте на моєму місці! Ви думаєте, вони мене слухатимуть? Хіба я інтелігент?.. Я такий же робітник, як і вони. Та й така робота? Ходить на заняття та лаять есерів, або ес-де? Я не можу вже на заняття ходити!..

— Я це знаю—перебила Людмила.—Ви вже, здається, два тижні, як не приходите ні на одну збірку.

— Не можу... Вибачайте... Їй-богу, так мені скучно... Та я ж уже не первобитний¹⁾. Я б хотів... Я, знаєте, піду стрілять когось!—вмить несподівано-рішуче скінчив він і вперто подивився прямо в очі Людмилі, що знов хутко озирнулась до його.

— Ви здорові, товаришу?—серйозно обдивилась вона на його лице.

— Здоровий, здоровий!—злісно, голосно заговорив він.—Я зовсім здоровий! Зовсім! Тільки я так уже не можу. Коли я йду на заняття, я йду раз-у-раз нарочно по великих улицах, коли вони всі їдуть у своїх екіпажах і не бачать навіть мене; я... я б хотів їх убить усіх!.. Я вже не можу ходити по улицах... Мене так душить ненависть, що я кусаю собі іноді рукав, щоб не кричати... Їй-богу! Я не можу вже... І на роботу не можу! Знаєте, я більше заморюся за день од злости, ніж од роботи... Бо я, знаєте, все думаю, що я роблю їм... Я не можу вже робити... Я краще з голоду здохну!.. Не хочу на їх, на експлуататорів своїх, робити... А ви мені заняття! Що заняття? Що я їм зроблю заняттями? Коли то ще буде?.. Ви дайте мені таку роботу, щоб я

¹⁾ Ще не зачеплений пропагандою.

знав, що я кожду минуту роблю щось таке, що погано для їх. Я хочу такої роботи, щоб я аж упивався, щоб.. Дайте мені таку роботу!...

— Занімайтесь з первобитними, організуйте...

— Ах!..—з одчаєм перебив він.—Я ж... Я ж вам говорю, що вони не слухають мене... Та я й сам ще не знаю так, як інтелігент... Хіба я знаю що?

— Учіться,—несміло кинула Людмила.

Максим подивився на неї й зітхнув.

— Не можете?—прошепотіла вона з жалем.

Він тільки знов безнадійно й жалько всміхнувся.

— Ну, що ж робити? Що ж робити?—з мукою подивилась вона на його.—Скажіть, чого ви хочете? У вас є мати?

— Нема.

— Нікого нема?

— Є в селі батько і брат... Не люблять мене мужики... І я їх не люблю... Я, знаєте, нікого не люблю... Я не вмію любити... Другі там так... і ходять гулять... до дівчат... а я не вмію... Я злий, знаєте... Я всіх ненавиджу... Я, знаєте, так ненавиджу всякого, що добре одягнений, що... От і вам не вірю...—похмуро скінчив він і навіть щось вороже й чуже зачулося в цих словах.

— За те, що я так одягнена?—криво усміхнулась Людмила й повела оком по своїй чорній, добрій сукні.

— Ні... Так... Нікому не вірю...

Настало тяжке й ніякове мовчання. Знадвору вже ледве пробивався сіренький світ і, наче знехотя, торкаючись широкого Людмилового капелюха, тихо голубив змучене, стомлене Максимове обличчя. І, дивлячись на його, на цей тонкий ніс, на впалі щоки, на безпокійні вузькі очі його, на губи з цим болісним виразом, на всю

постать його невеличку, нервову—їй невимовно хотілось тихо, ніжно провести долонею по щоці (неодмінно по щоці), приголубити його, сказати щось радісне, тепле й зігнати це тяжке й тужливе з уст і очей.

І вже великі, сірі очі її не дивились строго; гарне, трохи сухе обличчя її мов укрилось чимсь сумним і вся постать виявляла якесь безсилля, непевність і одчай.

— Що ж робити, що ж робити?—якось байдуже й задумливо й наче не тямлячи того, що промовляли уста, прошепотіла вона. Максим хутко повернув голову й подивився на неї.

— Стрілять піду!—злісно кинув він.

Вона знов пильно подивилась на його, але не сказала нічого, тільки нахмурилась і не зводила з його очей.

— Вам не хочеться вже жити?—помовчавши трохи, якось рівно промовила вона.

— Я боротися хочу!—з силою скрикнув він.— Я хочу справді боротися, як кличуть всі інтелігенти... Чого ж вони обманюють? Нащо ж вони обманюють нас?

— Та хто обманює? Хто обманює вас?—І собі скрикнула Людмила з мукою.—Хто вам говорить, що треба йти стріляти?—Учіться, учіть других, побільшуйте сили... Хіба ж то боротьба?.. Хіба... Ах, ну, що вам говорити, коли ви такий!.. Не можна ж так, голубчику, не можна, товаришу... Ви знервувались... Ви...

— Я не можу...—перебив він її, але якось розслаблено й чуло.—Неможливо так жить... Хай мене забирають в тюрму!.. Я не можу робити, я не можу зароблять собі на хліб, я подлец, я їм чужий хліб, я такий же експлуататор, я... Я донесу на себе!

— Що??—зблідла Людмила.

— Я донесу на себе... Я хочу в тюрму! Я хочу страждати!

— Ви як хлопчик, Максиме,—тихо усміхнулась вона болісною усмішкою.—„Донесу“, „у тюрму“... Для чого?

— Боротись, активно боротись! Мені нудно, я не маю роботи, духової роботи!.. Я стрілять піду!

— Ну, з вами сьогодні не можна говорити!—вмить розсердилась вона і гнівно встала, трохи почервонівши.—Робіть, що хочете!

Максим знов винувато усміхнувся й собі для чогось встав, дивлячись на неї жалкими очима й нервово погладжуючи себе по темно-русому розпатланому чубові.

— Можете! йдіть!—махнула вона рукою на двері і стала застібати своє пальто, не падаючи гудзиком в петлю й поспішаючи.

— Ну, а що ж робити?.. Га?..—несміло прошепотів він. Людмила глянула на його, кинула застібати і раптом чогось страшенно скипіла.

— Що? А я знаю?.. А ви слухаєте мене?.. Ви думаєте, що мені приємно дивитись на вас? Хіба ви мені вірете?.. Я ж „ін-те-лі-гентка!“ Я... Ви сами сказали... Ви думаєте...

І чуючи сама, що говорить якусь нісенітницю, вона зупинилась і, круто одвернувшись, підійшла до вікна і стала дивитись на улицу. Потарабанивши трохи дрижачими пальцями по шибі, вона знов повернулась і спокійніше вже підійшла до стола.

— Робіть, що знаєте,—роблено байдуже промовила вона.—Тільки, щоб потім не нарікали на мене... Більше нічого... А тепер я маю до вас справу,—діловим сухим тоном додала вона,

беручи й розгортаючи жмут, з якого зараз же випало на стіл де-кільки аркушків паперу.— Ідіть сюди.

Максим хутко й поспішаючи зірвався з місця й підійшов до стола.

— Через тиждень буде демонстрація,—не повертаючи до його голови й розгортаючи папірчики, трохи понизила вона голос.—Треба роздавати й розліплювати цей тиждень прокламації. Візьметесь?

— Візьмусь, візьмусь! Через тиждень? Невже це справді, добродійко... товаришко?—дрижачим, захопленим голосом вмить вирвалось у його. Людмила хутко подивилась на його і проти волі усміхнулась. Лице його світилось чимсь таким трохи розтерганим, але ясным і легким; губи усміхались так недовірливо, але з такою радісною надією, що здавалось, ніби воно стало зовсім друге.

— Раді?—не зводячи з його очей, кинула вона. Максим подивився на неї, соромливо-щасливо засміявся і, почервонівши весь, став читати прокламацію. Але видно було, що не розумів нічого.

— Можете забрати їх і заховати десь,—кладучи на стіл жмут, промовила Людмила.

— Добре, добре, я заховую!—радісно одізвався він від папірчика.—Я заховую! Я сьогодні ж і піду розліплювати... Можна сьогодні?

— Хоч і зараз.

— Добре, добре. Це, значить, у цю неділю?

— У цю!

— А чого ж ви мені не сказали зараз же, як прийшли? Я б і не говорив усього. А то...

І він винувато глянув на неї, мов прохаючи вибачення. А вона м'яко дивилась на його і почувала, як бажання притулити цю любу голову

до грудей і приголубити її, розцілувати її росло все більше а більше у грудях і хвилювало їх.

— Ви не сердитесь на мене?—соромливо й ніяково пробубонів він, акуратно складаючи прокламацію.

— Ні, серджусь!—засміялась Людмила. Він глянув на неї й собі засміявся.

— А ви дуже боїтесь мене?—додала вона.

— А боюсь!—широ глянув він їй в вічі.—Ви такі серйозні собі, такі, знаєте, строгі... А я з вами так говорив.

— Я серйозна? строга?—здивовано підняла вона свої трохи широкі брови.—Хто це вам сказав?

— А ну-да серйозні... Такі... Коли ви вперше стали зацікавитись нашим гуртком, я, знаєте, хотів кидати через вас українську партію.

— Та-а-к?—киво усміхнулась вона.

— А потім. .А потім,—поспішаючи й мов бажаючи скоріше злагодити вплив цих слів, підняв він трохи навіть голос.—А потім я побачив, що ви тільки так, а що ви дуже добрі, тільки вид такий серйозний... я вже ні-за-що не кинув би... Я потім через вас і вивчив нашу мову... Спершу я сміявся навіть, що по-українськи, по-хахляцьки... А потім, як ви стали говорити з нами й вияснили все... А особливо, що ви такі серйозні й такі... інтелігентка... говорите по-нашому, по-мужицькому. Я знаю, що це глупо, що так не можна судить... Всяка мова...

І, заплутавшись, він зупинився й став знов складати папірчики.

— А ес-ерів більше не соромитесь, як вони вас називають „шоманістом?“¹⁾—ледве усміхаючись, ласкаво спитала Людмила.

¹⁾ Шовіністом.

Максим підняв голову й засміявся.

— Еге! тепер вони сами просять у мене книжок ер-у-пе²⁾. Говорять, що тут на Україні з російськими книжками по селах не можна вести роботи.. Позавчора я дав одному з нашої гурткової бібліотеки... „Дядька Дмитра“ і „Страйк“.

— Ну, а зараз вже не хочете йти стрілять?—серйозно подивилась вона на його.

— Ні!—також серйозно промовив він і твердо, мов підкріпляючи свої слова, витримав її погляд.

— І в тюрму ні?

— В тюрму?—перепитав він.—В тюрму я, мабуть, все-одно з демонстрації попаду.

— А-а! Так...—якось протягнула вона, мов догадавшись, і пильно глянула на його, вмить спитала:

— Ну, а скажіть правду: ви це подумали, як я вам сказала про демонстрацію, чи просто самій демонстрації зраділи? Тільки правду говоріть!

Максим трохи змішався.

— Не знаю, не знаю,—стурбовано, нервово потер він себе по голові.—Ні!.. А може. Я знаю тільки, що я зрадив, а чого—не знаю.

— Ну, то не важно!—зітхнула вона. Покиньмо!..—Що я говорила? Ну-да, все одно.

І вона знов подивилась на його і знов такою близькою й дорогою була для неї ця постать, що вона вмить стрепенулась, якось здивовано, злісно зітхнула й голосно вимовила:

— Фу, які глупості!

— Що таке?—стурбувався Максим.

²⁾ Р. У. П. — Революційної Української Партії.

— Нічого, нічого!.. Ви коли підете розліплювати?—раптом сердито й сухо кинула вона.

— Сьогодні ж!—винувато подивився він на неї.

— Будьте обережні! Не налазьте навмисно на арешт! Чуєте?

— Ні!

— Потім через два дні приходьте до мене на квартиру. Ви вже знаєте де. Тільки не звоніть, а просто постукайте в стіну. Другий поверх, етаж. Не забувайте: від 6-ої до 7-ої ввечері. Коли я не обізвусь на стук, тоді подзвоніть і говоріть, що ви з почти до телеграфістки з запискою. Розумієте? Я може питиму як-раз в той час чай, або десь вийду...

— Добре, добре.

— Ну, а тепер до-побачення! Жду через два дні.

І вона знов стала застібати своє пальто, дивлячись кудись у вікно і знов маючи той же серйозний і строгий вигляд.

— Прощайте!—застібнувшись, протягнула вона йому руку і, не озираючись, вийшла з хатинки.

Надворі було ще видко, тільки якось вохкіше, ніж у хатинці й подував нервовий весняний вітер.

Вийшовши на уличку, на яку виходило й віконце „квартири“, Людмила пильно озирнулась на всі боки і, спустивши на лице вуаль, хутко пішла нагору, струнко хитаючись своїм повним, рівним станом. Але не встигла зробити й десяти ступнів, як зразу зупинила трохи ходу і стала вдивлятись в якусь постать, що чогось нерухомо стояла біля тину й пильно дивилась просто їй в лице.

„Знов той самий індивід“—подумала вона й страшенна роздратованість закипіла у неї в грудях.

А індивід, наче помітивши це, тихо рушив уперед і, помахуючи паличкою, тільки озирався іноді. На йому був якийсь по-коліна, жовтий, теплий піджак, чоботи, картузик і зелений шарф на шиї. Лиця Людмила тепер не бачила, але пам'ятала тільки маленькі, ніби жовтенькі оченятка, що бігали якомсь на всі боки, та коротеньке підборіддя з кущиками білих волосків.

Придумавши щось, Людмила вмить зупинилася. Індивід пройшов, не озираючись, де-кільки ступнів, потім обернувся й також зупинився.

„Ага“—пролетіло з ненавистю у Людмили і вона рішуче стала наганяти його. Порівнявшись з його піджаком і зробивши ще ступінь вперед, вона раптом повернула до його голову і з такою силою ненависти, зневаги й огидливости промовила „ш-шпиг!“, що індивід зупинився, роззявив рота і, трохи навіть збліднувши, так і застиг. А Людмила, не озираючись, швидко пішла вперед і хутко сховалась за рогом. Тоді індивід, мов схаменувшись, мало не бігом кинувся за нею, але коли вискочив на ріг,—чорної, повної постати вже не було на темній, глухій улиці.

Дійсно Максим змінився. Він уже не сидів цілими годинами, байдуже дивлячись в куток, не усміхався жалко й безнадійно, не збирався ні стріляти, ні в тюрму. Цілими днями він десь бігав, з кимсь вів якісь справи, переходив з фабрики до фабрики й завше мав десь за-пазухою цілий жмут прокламацій. Він навіть дістав собі десь якусь кумедну роботу, на яку ходив тільки зраня до обіду, або з обіду до вечора, так що другу половину дня ходив уже собі, де знав. А через кожні два дні з'являвся у Людмили. І хоча так же само, як і перше, ніяково мняв свій жов-

тенький, без підкладки капелюх, хоча так само старанно й обережно обходив килимок біля ліжка, боячись ступити на його забрудненими, подраними черевиками, хоча й тепер, як і перше, почував себе трохи не при собі в цій чистенькій, затишній кімнатці, але тепер, увійшовши, він зараз же, мов бажаючи загладити свій візит приємною звісткою, починав ще з порогу шепотіти:

— Усе добре, знаєте... Діла йдуть добре.. Усе, як слід...

Але Людмила зараз же перебивала його, брала з рук його капелюх і з тою ласкавою усмішкою на устах, яка робила її серйозне і строге лице зразу добрим і тихим, мовчки вішала на кілок, а йому показувала на стільчик. І Максим, хоча так же, як і перше, бережно сідав, соромливо підібравши під стілець свої ноги, хоча й тепер іноді скоса подивлявся на своє дірявеньке пальто, але зате на устах його не плакала усмішка, очі не бігали з якоюсь боязкою, винуватою тугою, а навпаки, він весь час мав такий вигляд, ніби ось трохи посидить і має зараз же бігти до чогось любого, милого й радісного. І говорив він, хоча й поспішно, й так же нервово, але з щасливим запалом, з силою й охотою. І Людмила мовчки слухала його і з уст у неї не сходила усмішка, що мов довгими проміннями виходила з очей, що з великих і сірих робила їх двома милими, довгими щілинами з ясним, тихим світом доброти. І мало не кожного разу Максим дивився на цю проміясту усмішку і що-разу йому хотілось щось сказати, але він тільки соромливо тупився й зараз же оповідав щось друге.

Так, він що два дні ходив і рапортував. І кожного разу лице його здоровішало, здоровішало, кожного разу він все щасливіше сміявся й кож-

ного разу кудись поспішався, мов боявся упустити щось любе й дороге. І Людмила не вдержувала його; тільки, як він уже дуже мало сидів, лице її робилось знов серйозне, а через те якесь поважне і строге. Тоді великі, сірі очі її мов ще побільшувались і мов обливали все трохи смугляве, гарне лице її строгим і навіть суворим світом. Тоді й Максимові робилось якось ніяково й холодно й інстинктивно хотілось викликати знову усмішку. І іноді це йому вдавалось: і тоді вони обоє радісно й трохи соромливо сміялись і щиро прощалися.

А в суботу довго сиділи й все обмірковували. І хоча лице Людмили не всміхалось, але Максим пильно слухав її й, нервово потираючи себе по голові, весь час промовляв:

— Добре, добре.

А прощаючись, Людмила трохи задержала його руку в своїй і, м'яко дивлячись на його, промовила:

— Глядіть же, товаришу. Пам'ятайте, що мені дуже боляче буде, коли ви задурно попадетесь. Дуже боляче... Бо ви дуже хороший і... корисний... Ви може корисніший, ніж кілька інтелігентів разом. Здержите ж своє слово?

— Здержу, здержу, от побачите!

— Ну, глядіть!.. Завтра ж чекайте мене там...

— Добре, добре. Тільки той...—трохи потупився він.—Ви приходьте до дванадцяти, бо .. бо...

— Бо що?—засміялась лукаво Людмила.

— Бо може ви спізнитесь, а я не видержу, як почнуть...

І Максим, прохаючи, подивився на неї.

— Ах, ви-ж... Ну, добре...

Максим радісно й бочком якось висунувся в двері й, хутко зійшовши сходами на улицу,

щасливо затупав до дому, не помічаючи за собою якоїсь постати, що зараз же тихо посунула за ним.

І другого дня ще не було й одинацятої, а він уже то стояв на умовленому місці, то нервовий ходив біля його й нетерпляче подивлявся на всі боки. День видався ясний і веселий і, хоча на улицах був скрізь ще лід, побитий на шматки дворниками, але сонце так любо всміхалось, що здавалось—стоїть уже справжня весна. На Крещатику, де призначена була демонстрація і біля якого чекав Максим, було шумно йлюдно. З обох боків по тротуарах сунули довгі низки робітників, студентів, інтелігентів з празниковими обличчями і з якимсь чеканням в очах. Іноді стрійно й рівно проїжджали козаки з нахабними пиками, з нагаями в руках і з усмішками й регітом на устах. Тоді голови всіх повертались до них і з купи робітників іноді вилітала лайка й свист. Але їх спиняли і всі знов сунули далі, через кожні п'ять ступнів поминаючи поліцаїв, що правильним, рідким рядком стояли біля кожного тротуару.

Вже було недалеко дванацятої, а Людмили все не було. Максим стурбовано крутився і вже де-кільки разів поривався йти, але що-разу зупинявся й з нетерплячою досадою дивився по улиці.

А демонстранти все підходили та підходили то парами, то по одинці, а то й цілими валками. І Максим виразно бачив у кожного на лиці якусь блідість і нервовість, а у де-яких своїх знайомих робітників навіть щось таке, чого він ніколи перше не бачив. Він радісно здоровкався з ними, іноді проводив їх кілька ступнів і знов обходив назад, все більше та більше захоплюючись і турбуючись.

Вмить десь щось густо загуділо й ніби зачувся якийсь крик. У Максима страшенно замерло серце; він подивився широко розплющеними очима на робітників, що зразу хутко побігли кудись і, мов підхоплений якоюсь силою, зірвався й побіг собі за ними. Але то проїжджали козаки і „ще не було нічого“, як розчаровано подумав Максим.

Коли рівно о дванадцятій Людмила прийшла на призначене місце, Максима вже не було, тільки на розі стояла ціла валка поліцаїв та околотків, що з серйозними напруженими лицами напірали на робітників.

„Не видержав таки“,— пробігло в голові у Людмили.

Вона тепер була до того серйозна й поважна, що поліцаї й навіть якийсь околоток поспішно дали їй дорогу і прикрикнули на робітників, що товпились густим рядом. Людмила спокійно пройшла і, пильно вдивляючись під кожний жовтенький робітничий капелюх, змішалась з валкою демонстрантів.

Находило вже пів до першої,—той час, коли завше, звичайно, „починається“. На тротуарах було вже повно, так що можна було йти тільки туди, куди йшли всі; посередині улиці вже частіше проїжджали козаки й навіть два рази важко й рівно пройшла рота солдат з кам'яними обличчями і штиками на плечах. В вагонах трамваїв, на балконах будинків, в воротах дворів, навіть на покрівлях сиділа, стояла, навіть висіла публіка з напруженими фізіономіями й чекала, голосно розмовляючи і сміючись нервовим сміхом. В повітрі носилось щось важке й напружене, в очах всіх горів якийсь огонь, розмови велись коротко, нервово й не до діла.

Людмила, трохи розчервонівшись, йшла між двома студентами і, коротко відповідаючи їм, все так же пильно роздивлялась і ніби шукала когось.

— Ви, здається, товаришко, шукаєте когось?— трохи нахилився до неї студент з лівого боку; і Людмила, подивившись на його, побачила й на йому те саме, що бачила на всіх і почувала на собі.

— Так, шукаю одного...

І не встигла скінчить. Раптом зо всіх боків, зо всіх напружених грудей вилетів якийсь крик, всі разом побігли кудись і Людмила, почувавши, як в грудях у неї щось росте, шириться, давить, також закричала й побігла зо всіма, спотикаючись і поспішаючи.

— Дивіться, дивіться!—вмить закричав хтось недалеко й Людмила, піднявши голову, побачила: посередині улиці, над буйним, густим потоком голов маяло щось червоне й ніби гордо, радісно кивало всім на всі боки.

І Людмилі з маленького горбика було виразно видно, як до цього червоного, мов до сонця, збігалось все зо всіх боків, а біля його наче кипіло й бурлило ціле море. А воно здійснювалось все вище та вище і мов якимсь страшним і таємничим хитанням підбадьорувало й подужчувало могутнє „ура“, що неслося зо всіх боків, що без всякої свідомости вилітало з грудей Людмили, що скликало зо всіх боків кінних поліцаїв, козаків, солдатів. І ось видно Людмилі, як, махаючи якимись не то палицями, не то шаблями, озираючись на всі боки й хвилюючи валку демонстрантів, летять по людях три кінних околотка, щось гукуючи один одному й пильно слідкуючи за червоним. Видно, як червоне за кожним їх приступом мов поспішає й скоріше має по улиці під тисяч-

ний крик „ура“ і свист та крик поліцаїв. Ось околотки вже близько. „Ура“ мов дужчає, лица скажено напружені, а околотки суворо нахмурені, шарпаючи коней, одбиваючись від рук, що тягнуть їх з сідел, розмахуючи по головах палицями, озираються один на одного й щось гукають до кінних поліцаїв, які десь там на другому тротуарі також б'ють, щось кричать і хвилюють потік.

І Людмилине серце б'ється невимовно; з кожним наступом околотків, з кожним змахом прапора їй хочеться кинутися до його, ухопить та хоч і впасти під шаблями.

І зробилось щось дике й страшне. Червоне хитнулось ще де-кільки разів, здається зачепилось за голову одного околотка й десь сховалось; а на тому місці замиготіли палиці, зачулись стогони, окремі крики, вискочив з валки без околотка кінь, налетіли козаки і невинна хвиля людей зім'яла, спихнула Людмилу й понесла з собою. Вона бігла, задихалась, якісь чоботи давили їй ноги, чийсь руки штовхали у боки, хтось щось кричав над ухом і гаряче дихав на шию, а сила все несла її.

„Куди ж ми біжимо? Куди ж біжимо?“ — літало у неї, а ноги проти волі мусіли бігти. Нарешті стали зупинятись, Людмила, важко дихаючи, озирнулась. На тому місці, де маяло червоне, вже не було робітників, тільки гарцювали козаки, а з усіх боків стояли демонстранти і, мов збираючись з силами, переходили всі в один бік.

Вмить хтось знову щось закричав: груди знов сколихнулись і могуче „ура“ знов залунало. І знов кинулись остервеніло козаки і, топчучи, давлячи задніх, почали розганяти. І знов усі побігли кудись. Але бігли недовго: якось само собою всі збились до одної величезної, довгої валки, твердо і спокійніше посунули по улиці. Козаки чогось

одстали й замість їх звідкись взялись солдати і стали йти поруч демонстрантів, не пропускаючи нікого на середину улиці й мов огородивши довгим тином.

Десь затягнув хтось „Дубінушку“, далі обізва-лась „Марсельеза“ і хутко нестрійний, нерівний, але повний великої сили, спів став розлягатись по валці. Так спокійно пройшли до рогу одної улиці, що йшла кудись нагору. Людмила вже почала й собі заспокоюватись і вже, навіть, з'єдна-лась з якоюсь товаришкою, як раптом всі повер-нули назад і хтось, боляче наступивши їй на ногу, закричав:

— Козаки за углом!

Людмила хотіла щось спитати, але в цей час захрипіла над нею коняча твар і щось гостро ударило по плечах.

— Р...разойдісь!—заревіло у неї над головою і козак з чорною борідкою й гарними кучерями під широким картузом знов широко замахнувся нагайом і зі свистом полоснув ним по валці. Перші кинулись вбік, а козак, підбивши й зім'явши конем якусь панну в рудій шапочці, що щось за-кричала, але зразу якось змовкла, скажено почав гатити вправо й вліво по головах, по плечах, по чому попало.

Людмила важко дихала і, не пам'ятаючи себе, стояла й дивилась і не знала, що робити далі. В той саме час звідкись вискочило з десятків пі-ших поліцаїв і, регочучи між собою, стали напи-рати на збитих до стіни якогось магазина демон-странтів.

— Р...разойдісь! Р...разойдісь!—ревіло зі всіх боків.

Але розійтись було нікуди, бо з одного боку були солдати, з другого—позачинені двері й вікна

крамниць, а з третього—поліцаї й козаки, що гасали по валці й гатили її з якимсь божевільним запалом. Можна було тікати назад, але валка була така густа, що Людмила постановила краще всього продертись вперед і між козаками вибратись чи живою, чи мертвою на другій бік рогу. Скинувши з себе дрижачою рукою капелюх, що весь час тільки перешкоджав їй, вона з рішуче піднятою, непокритою головою суворо, поважно, твердо стала продиратись вперед.

— Товаришко! Там козаки!—гукнув їй хтось позаду.

— Я знаю! — озирнулась вона і, блиснувши очима, знов ще твердіше пішла вперед. За нею посунув ще де-хто; а коли вона порівнялася з поліцаями, що одбивали якимись виструганими палицями всякого, хто хотів продертись, і, не звертаючи уваги, стала напирати на них, то вже вся валка, мов набравшись якоїсь сили, разом гукнула „ура“ і з силою наперла вперед.

— Ніззя! Ніззя!—гукнув було один поліцай з великою рижою бородою, одпихаючи Людмилу; але вона раптом скажено кинулась на його, вихопила палицю і в якійсь несвідомій нестямі стала бити його по голові, по плечах, по руках і навіть разів зо два ударила якогось студента, що кинувся за нею.

— Уррра! — страшенно розляглося в передніх рядах, що бачили цю сцену.—Уррра!—покотилося далі.—Уррра!—обізвалося десь там далеко на другому кінці демонстрації.—Уррра!—ще дужче пронеслося знов тут і веселі поліцаї в один мент десь сchezли під могучим напором і тільки в деяких місцях крутились якісь купки та миготіли в повітрі палиці.

І знов сталося щось дике й страшне. Як демони

налетіли знов козаки; і знов збиті демонстранти, розбігаючись на всі боки, падали під ударами нагаїв, одбивалися каміннями, збирались в купки, знов розбігались і знов падали, виносячи на руках побитих товаришів, нашвидку зав'язуючи свої рани й знов кидаючись туди, де більші купи були, де розлягалось голосніше „ура“.

Задихана, червона, з розірваним рукавом стояла Людмила під ворітьми якогось будинку і дрижачою рукою витирала піт на лиці. Біля неї стояло де-кільки робітників і два студенти і, також важко дихаючи, червоні, пом'яті дивились туди, де тільки що були.

Тут було тихіше, тільки „приватна публіка“ купчилась та з-за плечей одно одного дивилась до „центру“.

Вмить в „публіці“ зашамоталось, захвилювалось і раптово посунуло назад.

— Когось ловлять!—крикнув хтось.

І за цими словами повз Людмилу пробігла якась постать в жовтенькому капелюсі й, пригинаючись, силкувалась утікти від двох поліцаїв, що, тяжко сопучи, гнались за нею.

— „Максим!“—раптом пронеслось у серці Людмили і, не счувшись сама, як зірвалася з місця, вона під здивованими поглядами „публіки“ щось закричала й побігла за ними. Робітники й студенти, також щось закричавши, рванулись, випередили її і вмить разом зупинились. Зробилось щось незрозуміле. Поліцаї зчезли, а замість їх на землі валялись якісь дві чорні постаті й щось ловили.

— Сюди, товаришу, сюди!—крикнув студент; і Максим, вже без жовтенького капелюха, вмить наче виринув звідкись і, з хрипом важко дихаючи, всунувся між студентів і робітників.

— Сідайте, сідайте!—схопила його за плечі Людмила і придушила до землі. Максим не сів, а впав.

— Держіть, держіть його!—пробіг повз їх поліцай, озираючись на всі боки з налитими кров'ю очима і з порохом на щоці.

— Туди побіг, господін поліцейський! Туди!—поспішно показав один з робітників в протилежний бік.—Я сам бачив... Туди!

Поліцай мовчки недовірливо озирнув його й побіг далі, а за ним і другий, шкандибаючи, обтрусуючись на ходу й безсоромно лаючи тих, що сміялися з його.

— Ах, як добре! Ах, як добре, товаришко!—щасливо шепотів Максим, піднявши голову й дивлячись до Людмили.—Ах, як добре!

А Людмила з ніжністю дивилась на його червоне лице, на піну, що засохла в кутках губ, на ноздрі, що широко хвилювались, на мокре, розкудочене волосся на голові й радісно щасливо всміхалась. А робітники здивовано дивились на них і собі починали радісно усміхатись і розпитувати Максима. І він говорив їм беззв'язно, хапаючись, перебиваючи себе і звертаючись до всіх. Коли-ж поліцаї вже зовсім зчезли і „публіка“ заспокоїлась, то біля них уже стала збиратись ціла валка цікавих і, проштотхуючись, пролазячи по-між другими, слухали його.

— Ну, годі!—раптом спинила його Людмила,—ходім звідси!

— Ходім, ходім!—поспішно згодився він,—ходім „туди“! Правда?

— Правда, правда!

Й вони рушили, а за ними й ті, що стояли. І „публіка“ розступилась перед ними, здивовано дивилась і провожала очима високу, повну панну з непокритою, чорною, густою косою й робітника

з червоним, молодим, щасливим лицем, і всю купу, яка палко розмовляючи між собою, все побільшувалась та побільшувалась.

— А ми дуже неконспіративно йдемо! — засміялась Людмила, обдивляючись на себе й на Максима. — Ще заарештують.

— Ну, то що?! — щасливо тріпнув він головою. — Хай! Зате ж я їм дав. Зато ж я боровся! Ах, як добре, добродійко! — вмить зупиняючись на мент і дивлячись на неї, скрикнув він. — Ви знаєте, що я бив їх так, що аж руки болять! Я ж, знаєте, одного поліцейського прибив! їй-богу!.. Я вам говорив це? Так, знаєте, і впав... А ви били?

— Не знаю... Може...

— Правда, так наче ви в тумані? Оттак і я... А серце, знаєте, так б'ється... А колись же оттак і революція буде. Правда?... Тільки не скоро... Ах, знаєте, як стидно, як стидно! — вмить з боєм перебив він себе і зараз же, хапаючись і наступаючи всім на ноги, заговорив далі.

— Ви втікали, товаришко?... од козаків?... Правда, стидно? Правда боляче так?... Я, знаєте, хотів прямо упасти й хай топчуть... А всі біжать... А ті б'ють... Нагайками по лиці... Одному, знаєте, якомусь студентові вибили око й арештували зараз же... Мене не арештують: я буду одбиватись до смерти... Я вже не хочу в тюрму...

Людмила слухала його і, не вважаючи на те, що звертала на себе увагу всіх, дивилась тільки на всі боки й бажала тільки скоріше дійти „туди“. Проминали знайомі, задихані лица, хтось із товаришок і товаришів студентів зупиняв її й щось говорив, а вона тільки усміхалась і всіх кликала „туди“. Хутко біля неї й Максима зібралась знов велика валка розігнаних демонстрантів і стала з піснею наближатись до „центру“.

А там творилось те саме, що й тоді, як Людмила виривалася звідти. З одного боку—стіни улиці, з другого—рота солдат, а спереду й позаду—поліцаї й козаки, які то накидалися на валку й били демонстрантів, то, гарцюючи, спочивали і тільки пильно слідували згори. Коли вже Людмила з купою наблизились так, що їх побачили задні із „центру“, Максим став копатись чогось за пазухою, раптом витягнув дрижачими руками якусь велику червону хустку й, високо піднявши її, голосно й дзвінко закричав:

— Геть з самодержавієм! Хай живе соціальна революція! Урр-а-а!

Людмила здригнулась.

— Що ви робите?! Ви! — здивовано схопила вона його за руку, але пізно вже було. Зобачивши червоне, козаки, як звірі кинулись до них і не встигла Людмила протягнути навіть поперед себе руки, як на неї налетіла коняча голова, попхнула її, збила з ніг і Людмила, чуючи, як щось важке й гостре ступає їй на руку, впала без пам'яті.

Коли вона пройшла в себе, коли здивовано повила своїми великими очима круг себе, їй перш за все кинувся в вічі патрет Миколи II з його риженькою борідкою й кирпатим носом.

„В жандармерії!“—пролетіло у неї.

— Дивиться вже, дивиться... Води!—зашепотіло вміть щось біля неї. Людмила хутко підвелась. На неї дивились знайомі очі Сивенка, а знайома невеличка борідка його заспокоююче хиталась і мов говорила за губами:

— Дивиться вже, дивиться. Води!

— Я в аптеці?—спитала вона, дивлячись на ряд полиць з баньками, пляшками й таким іншим.

— А ви б де хотіли бути?—усміхнувся Сивенко, щось мішаючи в шклянці з водою, яку приніс йому якийсь незнайомий студент. Людмила сіла, озирнулась. В аптеці вже було темнуvато й видно було, що починало смеркатись. За стойкою стояв якийсь блідий, молодий добродій і пильно дивився на неї. Людмила одвернулась, потім, щось наче згадавши, хутко повернулась до Сивенка і спитала:

— А ви, товаришу, не знаєте, чи заарештували того робітника, що був зо мною в той час, коли я впала? Не бачили?

— Не знаю, товаришко; здається, його також, як і вас, почастували добре... Болить голова?

— Трохи...

— Де?

Людмила хотіла підвести руку і вмить почула страшний біль.

— Ох!—проти волі вирвалось у неї.

— Тихо, тихо!—затурбувався він:—я перев'язав вам... Не руште, не руште!.. Зараз я вас посаджу на візника й поїдемо до дому... Ось нате, випийте...

— А вже скінчилось?

— Для вас уже...

Людмила випила зі згагою із шклянки, ще раз подивилась на блідого добродія за стойкою й їй здалося, ніби вона бачила його десь.

— Ну, посидьте ж тут, я зараз,—ухопив Сивенко картуза й пішов кудись в другі двері.

— Куди ж ви?—здивувалась Людмила.

— За візником.

— Та хіба в ці двері!

— Ті по случаю демонстрації замкнені...—Блідий добродій усміхнувся й одвернувся.

Хвилин через п'ять Людмила вже обережно сідала на бричку з піднятою будкою і серйозно

й поважно хитала головою блідому добродієві і студентові.

А на улицах ще кипіло. Скакали иноді козаки, гикаючи й махаючи нагаями; проїжджали звощики з двома поліцаями, що, обхопивши за стан, держали якогось студента або панночку; вилітало звідкись „ура“, а за ним крик, свист і стук копит. Раз навіть бричка мусіла спинитись і тихо їхати за купкою демонстрантів, які, очевидно, тільки що зібрались знов до гурту й гучно співали:

„На бой кровавий, святой і правий,

Марш, марш вперьод, робочій народ!“

Але не довго співали. Наскочили козаки, врізались в купку і зразу проробили бричці дорогу. Візник стьобнув коней і бричка, поминаючи червоні, захоплені лиця демонстрантів, хутко покотилась вперед.

Тої ж таки ночі Людмила вже чекала жандарів. Але їх не було ні в ту ніч, ні в другу, ні в третю.

„Невже так минеться?“—не вірилось їй, але все таки нікуди крім своєї контори не ходила, нічого не писала й не читала і кожного вечора пильно обдивлялась по всіх куточках, чи не забула як-небудь чого заховати. Минуло днів з п'ять. Все було спокійно, жандари не являлись. Але не являвся й Максим. Приходили до неї товариші, товаришки, приходили ті, що вона бачила їх на демонстрації, приходили й ті, що й не бачила, всіх розпитувала, але ніхто не міг їй нічого сказати.

„Розуміється, заарештували“—порішила вона й почула, як їй стало якось нудно і глуха злість здавила груди. Навіть злість була й на Максима, і на себе, і на всіх,

Аж ось на шостий чи на сьомий день, пере-в'язуючи руку, вона вмить почула знайомий, тихий, несмілий стук у стіні.

„Максим“,—кидаючи хустку й поспішаючи, вибігла вона в сіни й, одімкнувши двері, широко розчинила їх.

— Ви, Максиме? — прошепотіла вона з якимсь дрижанням у голосі.

— Я...—заворушилась якась постать біля стіни.

— Чого ж ви... Йдіть... Заходьте! — Постать несміло й зігнувшись, якимось просковзнула проз неї й так же несміло просунулась у кімнату. Людмила поспішно замкнула двері й хутко ввійшла за ним.

— Де ж ви були? Чом не приходили?—Зараз же накиннулась вона, але подивившись на його, раптом спинилась та так і застигла. Лице його було бліде, якимось запале й на губах знов грала та сама жалка, винувата усмішка, а очі безпокійно й несміло бігали на всі боки.

— Зно-ов!..—якимось тихо й мов підтверджуючи й разом питаючи, сумно, сердито й суворо протягнула вона. — Зно-ов... Максиме! Товаришу!.. Що ж ви робите?!

— Я, добродійко, нічого, їй-богу, нічого,—хутко й тихо заговорив він, мнучи якогось драного картуза.—Я маю до вас діло... Я зараз піду...

— Нікуди ви не підете!—скрикнула Людмила.—Нікуди, чуєте?!.. Говоріть краще, де були?.. Та сядьте!

Максим сів і, вже не ховаючи ніг, якимось занадто прямо став дивитись їй в очі, ніби збирався щось сказати.

— Ну? Де були?.. Як втікли з демонстрації?

— Та так... Утік... Я маю до вас, добро... товаришко, діло...

— Я хочу знать, де ви були! — сердито перебила Людмила...

— Та дома... На роботі... Мене хочять арештувати... Сашку й Василя забрали... І мене взяли б, та я дома не був тоді... Тепер стережуть. Я цілий день сидів у товариша.

— Може їсти хочете?

Максим хотів одмовитись, але, очевидячки, так хотів їсти, що тільки подивився безсило на неї й нахилив трохи голову.

Людмила зараз же схопилась, підняла подорозі покинуту хустку й хутко вийшла з кімнати. Хвилини через три вона вернулась уже з перев'язаною рукою й з хлібом, маслом та чаєм на тарілці.

— Вперед їжте, а потім будете розказувати, — не дивлячись на його, кинула вона, ставляючи все перед ним і одходячи трохи вбік.

Максим став їсти. Видно було, що він давно вже не їв, бо, ковтнувши хліба, зараз же став гикать з неприємним підскакуванням і викриком. Це, очевидячки, страшенно засоромило його, бо густо почервонів і перестав їсти, винувато подивляючись на Людмилу, якій стало також ніяково і до болю жаль його.

— Чаю сьорбніть! — нарешті порадила вона. Максим слухняно та поспішно вхопив склянку й дрижачими руками став підносити до запеклих і посинілих губ.

Людмила одвернулась і стала ходити по кімнаті, м'яко віючи своєю широкою світлою блюзою і поглядаючи иноді на Максима, який без неї зараз же справився з гикавкою і вже смачно жував хліб, бажаючи, очевидячки, скоріше й менше їсти.

— Дякую...—нарешті промовив, утершись рукавом і трохи одсунувшись.

— Ну, розкажуйте...—сіла Людмила проти його...

—Як втікли з демонстрації.

— Так... Мене не зачіпали...

— Де ж ви були весь тиждень?

— Дома... Сидів...

— І знов почали нудить?

Максим ще жалчіше подивився на неї й хотів щось сказати, але нахилив тільки голову й почав м'яти картуза.

— Що ж вам ще треба?—тихо заговорила Людмила. — Була ж демонстрація... Ви ж „боролись“... Що ж вам?

— А тепер?—підняв голову Максим.—Знов нічого?.. Знов так?.. Заняття, збірки?.. Я ж не можу, добродійко!.. І раптом понизивши голос, додав:—я маю до вас діло...

— Ну?

— Дайте мені двацять рублів.

— Нащо це так багато?

— Я поїду в Петербург.

— В Петербург?—здивовано протягнула Людмила й пильно подивилась на його.

Максим знов нахилив голову.

— Чого ви там захотіли?

— Я хочу там... Я хочу там знайти собі роботу... Я вже давно... Нема?—підняв він голову і, зустрівшись з її строгим і суворим навіть поглядом, змішався й хутко забігав очима.

— Товаришу Максиме! що ви думаєте собі?—тихо почала Людмила.—Що ви гадаєте? Це ж дурниця!.. Це ж... божевілля... За двацять рублів... Гм... Та... тут!.. Ну, що вам казати?! Та тут треба сотні по двацять рублів, щоб зробити те,

що ви хочете, а ви... Дайте йому двадцять рублів і він поїде в Петербург!

— Ну, то що!.. Я знайду там роботу, а там може...

— А там вас заберуть, повісять. От і весь ваш подвиг!

— Не заберуть.

— Ет! Мовчіть краще!

Максим ніяково поворухнувся й задумливо застиг, трохи схилившись безсило вперед і дивлячись просто себе широкими очима.

Людмила також замислилась і, ніби прокидаючись, іноді скося дивилась на його і знов, зітхнувши, щось пильно й нахмурившись думала.

— Ну, то я кинусь під поїзд...—вмить якось беззвучно прошепотів Максим, не ворущаючись таки й не повертаючись, тільки дивлячись уже не так задумливо й рівно.

Людмила хутко повернула до його голову.

— Що ви сказали?—якось здушено промовила вона.

— Під поїзд кинусь, — знов беззвучно прошепотів він, не усміхаючись і все таки не повертаючись.

— І вам не сором це казати?.. І ви смієте називати себе соціалістом, і ви... Йдіть... кидайтесь!.—спалахнувши встала вона й навіть показала рукою на двері. Але Максим не ворухнувся.

— Йдіть же!..—тихіше вже додала вона і, постоявши трохи, знов сіла й нахмурилась. Пройшло хвилині дві.

— От що,—помалу і якось з натугою почала вона.—Я маю одно средство... Не хочу брехати... Ви слухаєте?

Максим здригнувся і злякано повернув до неї голову.

— Слухайте!.. Я маю средство... Воно для мене неприємне, але ж... коли і воно не допоможе, тоді... тоді робіть, що хочете...

Максим безнадійно подивився на неї.

— Ви поїдете в село... Чуєте?.. Ви хочете роботи... Там є робота... Організуйте, пропагандируйте, агітуйте... Там вас слухатимуть... Я хотіла б, щоб ви були тут, бо ви й тут потрібні, але ж... Згожуетесь?

— А хіба у вас нема двацяти рублів?—похмуро й вороже кинув він. Людмила нетерпляче ударила себе по коліні.

— Ви краще слухайте!.. За два-цять рублів ні-чо-го не зроби-те. Чуєте?.. Поїдете в село!..

Максим байдуже й дерев'яно подивився на неї і щось, очевидно, знов думав.

— Сьогодні ж і поїдете... Замість того, щоб нудить оттут і тинятись десь по товаришах, їдьте, зробіть діло.

— І літератури дасте?—сумно спитав він.

— І літератури, і прокламації, і гроші... Все!

— Добре!—байдуже хитнув він головою й почав вставати, мов збираючись уже їхати.

— Куди ж ви?—здивовано подивилась вона на його.

— А хіба це не зараз?

Людмила засміялась і, схопивши за руку, тихо посадила знов на стілець. Він покірливо сів і слабо й безсило й собі усміхнувся. Лице йому, здавалось, ще більше зблідло й навіть пожовтіло, а руки й очі ніби згубили тепер нервову затурбованість і виглядали якось мляво й ще жалкіше.

— Не дивіться, я переодягнуся, — зітхнувши встала Людмила й перейшла в другий кутку кімнати. Максим поспішно всім тілом одвернувся в другий бік і застиг.

Переодягшись Людмила запнула лице густим, чорним вуалем, дістала з шафи якийсь інший, ніж звичайно носила, капелюх і низько наділа його на лоба.

— Я піду вперед, а ви ступнів на двацять йдіть за мною,—почала вона шепотом.—Чуєте?.. Та поверніться, вже можна.

Максим також поспішно повернувся й навіть встав.

— Я буду йти попереду, а ви позаду... Та глядіть, щоб за нами не було шпига... Як-що примітите, кашляніть три рази підряд... Розумієте?.. Потім я зайду в одні ворота (це недалеко)... ви йдіть за мною.. Там вам дадуть все... і гроші, і адреси, куди їхать... Аби тільки дома захопити... коли не буде дома, вертайтесь і все таки йдіть за мною. Чуєте?

— Чую,—прошепотів Максим.

— Ну, ходім.

Вийшовши на улицу, Людмила трохи постояла біля ганку, пильно вдивляючись у всі закутки, потім хутко рушила й, не озираючись, пішла по тротуару. Хвилини через дві вийшов і Максим і, густо й часто переступаючи ногами, озираючись і зупиняючись, майже біг слідом за нею. На улиці було темно й вохко, тільки лихтарі проривали темряву та з де-яких будинків падало ясне світло на дорогу.

Спершу Максим пильно озирався, придивлявся, але чим далі, то йшов тихіше й тихіше і, як видно, забував навіть про темну жіночу постать, що хутко йшла попереді. Потім, наче згадавши, підіймав голову, стурбовано дивився вперед і мало не біг за нею. Аж ось Людмила зайшла в якісь ворота й зникла. Максим бачив, куди вона зайшла і, почекавши трохи, озираючись знов, просковзнув

і собі туди ж. На якомусь дерев'яному ґанку вже чекала Людмила.

— Сюди, сюди!—прошепотіла вона й пішла вперед. Якимись темними, вузькими коридорчиками, по якихсь сходах, мацаючи руками по стінах, вони нарешті добились до якихсь дверей, що були, як нащупав Максим, оббиті ніби кожею, Людмила твердо стукнула два рази, почекала з дві секунди, потім стукнула ще раз і знов два рази. За цим зачулась чиясь хода і в дверях за-торохкотів ключ.

— Свої, свої, одчиняйте,—зашепотіла Людмила, як тільки двері злегка відчинились і звідти виглянула якась голова в окулярах.

— Боялась, що не захоплю вас дома. Познайомтесь, — хитнула вона головою, коли Максим несміло вступив за нею в кімнату і трохи зажмурився від світла.

„Окуляри“ протягнули йому руку й щось про-бурмотіли. Максим поспішно й з ніяковістю потряс її й нічого не сказав.

— Йдіть сюди!—шепотом покликала Людмила „окуляри“, одходячи в другий кутку.—А ви сядь-те!—кинула Максимові.

Максим озирнувся і, обережно знявши якусь одежину з стільця й поклавши її на скриньку, сів і став роздивлятись. Кімнатка була невеличка, студентська і якась через край нечепурна. На кілках висіла шинель, студентський картуз, якісь штани і більше нічого. Підлога була брудна, стіл з розкиданими книжками й паперами чогось похилився й спирався одним боком на спинку стільця.

„Ніжки одної нема“,—догадався Максим і, чогось зітхнувши, став дивитись на Людмилу й студента. Вони стояли до його в профіль і йому було ви-разно видно сорйозне і строге око Людмили, що

хутко щось говорила, і руденьку борідку „окулярів“, що мовчки й також серйозно слухали її.

— Ну? Добре? — мов кінчаючи, голосно вже спитала вона.

— Добре... Мені все одно...—згодились окуляри“ й зараз же вийшли кудись в другі двері.

— Поїзд іде на Самійлівку в пів до десятої... Ви спершу поїдете в Самійлівку, — повернулась Людмила до Максима.—Тепер ще й дев'ятої нема... Зараз принесе гроші, „бумажки“ і... все розкаже вам... Повинен був другий їхати, а тепер ви поїдете.

— Добре...—байдуже прошепотів він. Людмила глянула на його, подержала трохи на йому свій погляд і, одвернувшись, почала задумливо ходити по кімнаті.

Через якийсь час „окуляри“ вернулись, щільно причинили за собою двері й, підійшовши до столу, поклали на його якийсь покунок, обв'язаний шпигатом і акуратно загорнений в папір.

— Тепер слухайте...—густим басом звернулись вони до Максима, який зараз же встав і поспішно наблизився до столу.

— Це... піде все... в два села,—розгортаючи покунок і виймаючи якісь книжечки, зашепотіли „окуляри“.—Це повинно бути доставлено в Самійлівку, а це... бачите?.. це в Кам'янку. Їхатимете на станцію Вахристу... Коли приїдете, вийдете на перон...

Максим хитав головою, слухав і навіть шепотів іноді губами, повторяючи назвисько або адресу. А Людмила все ходила по кімнаті, заклавши руки за спину й дивлячись іноді на його глибоким, м'яким поглядом.

— Вже?—нарешті підійшла вона до них.

— Зараз... Попрохаєте Василя, щоб дав вам

селянську одежу... Гроші тратьте обережно... Коли справитесь, зараз же вертайтеся назад і зайдіть або до товаришки, або до мене... Знайдете мою квартиру?—Максим хотів сказати, але Людмила, якось хапаючись, хутко перебила.

— Він зайде до мене... Тут ще треба... шукати. До мене зайде!

— Мені все одно... — згодились „окуляри“ і, поважно винявши гаманця, стали одлічувати гроші.

— Тільки ви там даремно не сидіть,—серйозно звернулась Людмила до Максима.—Зробіте й назад... Чуєте?

— Добре,—прошепотів Максим і якось безнадійно й покірливо глянув на неї.

— Натє!—скінчили „окуляри“ й подали де-кільки бумажок і одного золотого. Максим обережно заховав їх в кишеню й взяв в руки клуночок, який „окуляри“ зав'язали в якусь синеньку хусточку, так що здавалось, ніби там був хліб або якась їжа.

Попрощались і Людмила з Максимом вийшли.

— Ну, всього доброго,—зупиняючись біля воріт, прошепотіла вона й протягнула йому руку. Максим подав свою й хотів вже одняти, але Людмила задержала її й, помовчавши трохи, додала:

— Глядіть же... Через тиждень чекаю назад... Коли не поможеться „там“, тоді... тоді, що хочете...

— А тоді грошей дадуть у... Петербург?—живо спитав Максим.

— Як не поможеться „там“, дадуть...

Максим несміло потягнув руку і, визволивши її, хутко сховав в кишеню.

Людмила ще трохи мовчки подивилась на його і, наче скидаючи з себе щось, зітхнула й рішуче промовила:

— Ну, йдіть!..

Максим зараз же рушив і, ще раз озирнувшись, темною тінню замиготів по улиці.

Минуло три дні. Людмила вже рішуче стала готуватись до арешту. Понаписувала листи знайомим, написала листа старенькому батькові, в якому обережно натякала на те, що „тепер може всяке бути з кожним“, передала гроші, які мала, товаришам і навіть написала подання в телеграфну контору об „отставці“ й порадила одній товаришці наготовити друге, щоб захопити зараз же її місце. На збірки не ходила, до знайомих виходила рідко, тільки іноді навмисно виходила на улицу й тішилась двома шпигами, які зараз же починали провожати її.

Й одного тільки бажалося їй: бути заарештованій після того, як побачить Максима й довідається, як він і що з ним. Про самий же арешт думала так, як думають про щось неминуче, важке, але необхідне. Але, чуючи навкруги звістки, що там заарештували разом трьох, там схопили просто на улиці, там заманили в „участок“ і засадили просто в камеру, їй іноді не вірилось, що її заберуть: занадто вже довго тягнулось це чекання. І навіть іноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді не заарештують. Тоді їй пригадувалось зараз же жалке, винувате обличчя Максима і ставало так нудно, так безнадійно, що хотілось, просто таки хотілось в тюрму.

Одного вечора було занадто якось тоскливо. За стіною у хазяйки, в якої наймала цю кімнату, хтось тихо грав на п'яніно, щось рівно й поважно ходило над головою й ледве долітав шум з улиці.

Людмила серйозна й поважна, з трохи зблідлим лицем і затягнена в чорну сукню, сиділа й

мовчки слухала гостя-студента, який, очевидячки, почував себе ніяково й важко, але сидів все таки і з робленою жвавистю оповідав щось. Вона иноді поглядала на його, криво з натугою усміхалася, коли він сміявся, і почувала, як нудьга все більше та більше сковує їй груди.

„Чи піде ж коли він, боже мій!“—думалось їй. А гость, як буває завше, чим більше почував себе ніяково, тим більше хотів скинути це з себе і ще більше заплутувався.

Раптом зачувся тихий стук у стіні. Людмила й студент зразу озирнулись і мовчки стали слухати. Стук повторився голосніше й твердіше.

— Стукають!—для чогось шепотом промовив студент і питаюче подивився на неї. Людмила трохи зблідла, потім почервоніла й раптово встала. Встав і гость.

— Це до мене,—нарешті промовила вона якось здавлено і з одчаєм подивилась на його. А він, ніби зрозумівши, хутко кинувся до своєї шинелі й, поспішаючи, став одягатись, промовляючи:

— Я не буду перешкоджати вам... Я колись другим разом...

І видно було, що й сам радий був стукові. Людмила нічого не сказала й нетерпляче тільки дивилась на його, прислухаючись иноді й схвильовано дихаючи.

Коли гость одяг шинель, вона раптом, згадавши щось, хутко вийшла в сіни, хапаючись одімкнула двері і, прошепотівши в них: „Сховайтесь нагору!“, знов зачинила їх і повернулась до кімнати. Гость уже одяг калоші і, тримаючи картуза в руках, поспішно протягнув їй руку. Людмила потрясла її і, щось говорячи, знов одімкнула двері на сходи й випустила його. Студент вискочив, пильно озирнувся, але не зобачивши нікого,

мов знов зрозумів щось, підняв з якимсь бурмотанням картуза й хутко збіг униз. Людмила зосталась сама. Коли грюкнули внизу вхідні двері, вона хутко подійшла до сходів, що йшли на третій поверх, і прошепотіла.

— Максиме! Максиме!

Зараз же зачулась якась важка хода і на сходах почала спускатись якась постать в свиті, чоботах і високій, чорній шапці.

— Скоріше, скоріше!

Постать ще важче застукала чобітьми і хутко пішла за Людмилою.

— Бо-о-же! Який він!..—радістно дивилась вона на його, озираючи з ніг до голови й тримаючи за руку. А Максим ясно й щасливо дивився на неї і не соромився, не мняв ніяково шапки у руках і навіть не звертав уваги, що з грубих чобіт його потрохи стікала вода на чисту підлогу й зоставляла брудні, чорні сліди. Лице його знов пашіло здоров'ям, енергією і якоюсь гордою поважністю.

— Та чого ж ми стоїмо тут?—схаменулась Людмила,—йдіть ближче... Я хочу роздивитись на вас.

Максим почовгав за нею і так же мовчки, але трохи засоромившись, зупинився біля стола й подивився на неї.

— Ах, ви ж хороший! — не витримала вона й ласкаво повела рукою по щоці йому. Максимові стало якось тепло-тепло від цього й невимовно радісно.

А правда, добре мені?—щасливо засміявся він, подивившись на свиту й на чоботи.

— Страшенно добре!—скрикнула вона.—Страшенно добре! І, видно, все добре, га?.. Все, правда?.

— Все,—усміхнувся він, але зараз же зробився серйозним і з діловим, стурбованим видом, мов згадавши щось, заговорив:

— Тільки я, добродійко, не був у Кам'янці...
Тільки в Сомійлівці...

— Чого ж то?

— Так... Бо прийшлось все роздати в Сомійлівці... Страшенно мало дали... Що ж там?.. Двацять книжечок і сотня прокламацій. Так же не можна... Коли ми зібрались у Василя, так там і сотні книжок мало б було. Ах, які вони, знаєте, всі такі простодушні!—вмить захоплено перебив він свій діловий тон.—Усі такі, знаєте... Мене більше всього те, що такі, знаєте, старики, а так слухають мене... А жаль їх!.. Тільки говорять, що я якось кумедно говорю по-мужицьки. Хіба я так погано говорю ще по-українськи?.

— А ви думали, що добре?.

— А вже ж!.. І, знаєте, що я вам скажу! Якби я не вмів говорити по-українськи, вони б і не прийняли б мене... Вони й так, знаєте, косо дивились, що я був одягнений в „панське“. Хм... я в „панське“!.. Уже заклав цілий гурток... Обіцяють збиратись й читати... А прокламації, знаєте, так подобались, що аж плакали многі... Їй-богу... і я, знаєте, так якось... Теж трохи не заплакав...

— Та ну?—засміялась ласкаво Людмила й промінястими, тихими очима мов голубила його.

— Їй-богу! Ну, та що!.. Хіба це погано... А грошей я мало розтратив... Два рублі і п'ятнацять копійок... Треба, знаєте, ще літератури й прокламацій... У них там була якась література, та вони кажуть, що не розуміють. Мабудь ес-ерів, бо один парубок щось говорив мені... Я розібрав, що ніби то „19 февраля“... Щось таке... Погано, що ес-ери по-російськи пишуть. Тут на Україні... А, знаєте, який один розумний був!.. Він уже перше десь читав „Дядька Дмитра“. Хоче, знаєте, везти своїм родичам... Ах, знаєте, скільки там

роботи!.. Я тепер тільки там буду... Там на вік мені буде роботи... Ви мені давайте літературу, а я буду возить... Вони вже й адрес мені надавали... В чотирьох селах уже єсть наші люди...

— А в Петербург?—кинула лукаво Людмила.

— Ет!.. Там краще!.. Що Петербург!.. Тільки більше треба літератури... Що ж тут? Зразу розібрали... Я не хотів давати всього, так аж просили... кормили мене, знаєте, і одержу дали. „Ми, кажуть, і грошей дамо, тільки давайте нам таких книжок“.

— Ну, ви вже переборщуєте, здається,—усмінулась Людмила.

— Ні! Їй-богу, ні!—палко скрикнув він.—Що ж мені?!.. Їй-богу, правда!..

— І ні один не подивився косо на книжки.

— Ні!—твердо тріпнув він головою, але зараз же, ніби згадавши щось, тихіше додав.

— Був один... Але ж, що там!.. Каже, що проти бога гріх іти, як бог дав, так нам і буде...

— Ага, вже один...

— Ну, то що!.. Я його, здається, уговорив... Ну, то що!.. А хіба нам кого потрібно пропагандувати? Якби всі розуміли, так і пропагандувать не треба! Авжеж!—радісно скрикнув він, очевидно задоволений знайденим виходом і сміливо подивився на неї. Людмила нічого не сказала.

Максим замовк, потім зразу стрепенувся й став вставати.

— Куди ж ви?—злякалась Людмила.

— А як же!—здивувався він.—Я-ж сьогодні й назад... Я тільки літератури. А потім, я хочу у вас попрохати,—трохи другим тоном додав він,—для себе... щось... Тепер я маю багато часу і хочу читати... Я, знаєте, хочу тепер все знати, як студенти... Тепер це треба...

— Та сьогодні таки й назад?— тихо, не дивлячись на його, серйозно спитала Людмила.

— Сьогодні, сьогодні... Бо я обіцяв, що зранку прийду знов у Сомійлівку і зараз же поїдемо з Василем до його родичів...

— А яких же вам книжок... для вас?

— Яких?.. Я, знаєте, хотів би хорошу якусь політичну економію. І щоб, знаєте, по-українському... Я вже читав де-які... А тепер якби хорошу... А потім якби щось по аграрному питанню.

— Добре... — Якось сухо й рівно промовила Людмила, не встаючи і дивлячись кудись в куток.

— Потім може є щось із нелегального.

— Добре...

Людмила трохи помовчала.

— А може б ви завтра поїхали?..—раптом тихо кинула вона. — А сьогодні б посиділи у мене. Може ж більше не побачимося... — криво якось усміхнулась вона й подивилась на його. — Арештують... А я хотіла б з вами посидіти... Ви ж мій ученик...

— Арештують? — прошепотів він злякано.

— Певно... Всіх беруть... А за мною вже давно шпиги ходять... Зостанетесь?.

— Чого ж? я останусь... Тільки той... Василь, знаєте... Я останусь...

Людмила подивилась на його, зустрілась з його стурбованим поглядом, зітхнула й рішуче встала.

— Ні! їдьте сьогодні!..—промовила вона якось сухо й почала шукати щось між книжками.

— Ось вам... Ось ще... Прочитайте, як хочете!— не обертаючись, протягнула вона якісь книжки і, покопавшись ще трохи, тихо одійшла і знов сіла на стілець. Максим обережно засунув книжки за пазуху, помнявся трохи на місці й несміло промовив:

— Я вже йду, добродійко .. Боюсь спізнитись...
А ще треба зайти за літературою.

Людмила стрепенулась і, якось нервово й серйозно попрощавшись, випустила його на сходи.

В ту ж таки ніч Людмилу заарештували. Коли вже жандарський офіцер перетрусив все в кімнаті, не знайшовши нічого „преступного“, (ще й записав у протокол), коли вже Людмила спокійно й поважно з виду, тільки дуже серйозна й бліда, зав'язувала подушку й білизну, один з жандарів нахилився над підлогою й став на щось пильно роздивлятися.

— Що там?—спитав офіцер.

— Сліди якісь, ваше благородіє!.. підвів трохи зчервонілу голову жандар... — Ніби мужицькі...

Людмила хутко озирнулась. Офіцер піймав це й раптово спитав її.

— А в якій годині вийшов від вас цей мужик?

— Який мужик?—холодно й вороже скинула вона на його очима.

— Цей, що був у вас... — трохи змішався офіцер.

— Ніяких мужиків у мене не було!—зі зневагою кинула вона і знов стала зав'язувати.

— Хм...—здвигнув плечима офіцер і почав записувати:

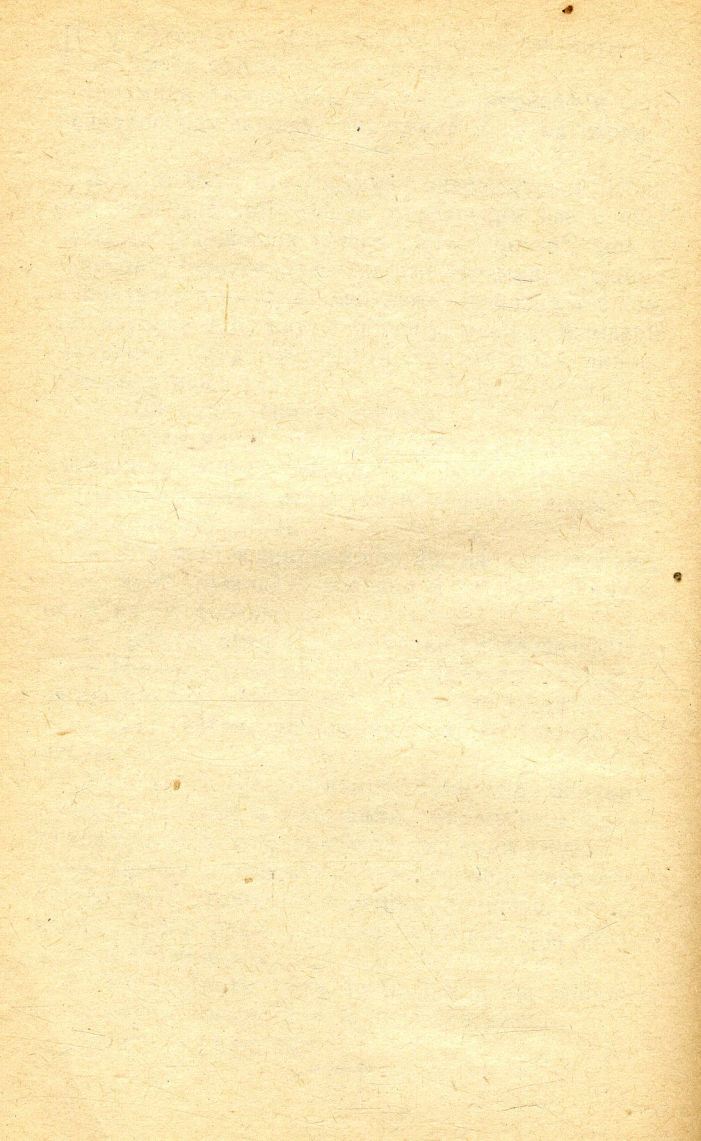
„На підлозі кімнати помітні були сліди великих, мужицьких чобіт з підковами. Арештована одмовлялась і не хотіла вияснити причини слідів“.

— Прощу підписатися!—скінчивши звернувся від до неї. Людмила спокійно підійшла, згорда взяла перо в руки і, прочитавши додаток, усмінулась і підписалась.

А гарне, трохи сухе лице її мов на хвилину засвітилось проміннями й наче говорило:

„Пізно! він уже там“!.

С У Д.

Суд.

Неділя. Був дощ і на дворі ще не зовсім ви-яснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полиняну, залізну покрівлю панського будинку. Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десь із поля, золотить баню церкви, мина чорногуза, що стоїть на клуні, і, пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцвіт, вигодований, опецькуватий чолов'яга з підстриженими, мов стріха, чорними вусами й розтопірченими вухами, що дуже нагадують лихтарі біля брички, вийшов із душних покоїв на двір і поволі ходить собі біля ганку, балакаючи з гостем.

Гість—молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикажчика на село й видати її нема кому. Ходять і чекають, балакаючи.

Гостю, очевидячки, нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, криво, навпопад усміхається й хитає головою, коли треба й не треба. На йому солом'яний, сіренький капелюшок, штанці на випуск, ковнірчики й синенький, коротенький піджачок. Кишені у цьому піджачку

пошиті так високо, що панок, як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрикотять і стрибають по стерні.

Шпориш, що густо поріс біля ганку, мокрий від дощу й росить ноги, але гість мовчки слухає та іноді тільки дивиться з ненавистю на кінчик сірого вуха й носа, що ніби виглядають до його з-під начальницького дворянського картуза з червоним шнурочком.

— Да-а! Погода ловка, їй-богу ловка, молодой человек!—раптом зупиняється Самоцвіт і, широко потягнувши в себе дух, мовчки усміхається до гостя.

„Молодой человек“ також зупиняється, усміхається для чогось навкруги, мов провіряючи, чи справді „погода ловка“.

— Д-д-а,—мимрить він.—Хорошо... Вот только на счот жаткі я хотел би вас попросить, может быть без приказчика как-нибудь.

— А, боже мій, молодой человек!—з веселим нетерпінням скрикує Самоцвіт.—Сказав же вам, що дам...

— Да, но там может быть что-нибудь поправить...

— Молодий человек! Коли я даю жатку, значить, там нема чого поправлять... Я тільки через те зараз не пускаю її в ход, що маю косарів. Це машини трошки кращі... Не зламається й не спортиться... То, голубе мій сивесенький, ерунда, що кажуть, ніби жаткою лучче. Плюньте! Косарі жатки! Та я й умиратиму, а жатки не пущу в ход... Зогний вона собі там... А ви боїтесь, що не дам... Прийде прикажчик... і дасть. Я його послав тут за одним чоловічком і в волость за бумагами одними... От, кстаті, подивитесь на мій

суд... О... І поїдете собі з жаткою. А то „без прикажчика“... Не горить же у вас?.

— Нєт, нє...

— Ну, то й шабаш!.

„Молодий человек“ нїяко всміхається й рушає за земським начальником, силкуючись ступати, де поменше шпоришу.

І знов ходять. Сонце вже перебігло став і зразу наче випірнує з саду. В один мент стає ясно й душно. Земський начальник кректить, пильно витирає хусткою піт, прохаючи вибачення, скидає з себе кітеля й лишається в одній сорочці.

— Ви не той... не обижайтесь, молодой человек, що я з вами так по-простому... І вообщє ви не той... Не обижайтесь... Я от по-простому, помалоросійському говорю з вами... Хохол, малорос сам... Та ви й сами, здається, трошки з наших?.

— Да, так... То єсть, я собственно, — злегка червоніючи, мішається гість: — с одной стороны малорос, но моя мать...

— Да, да, — перебиває його земський начальник, смаковито потираючи себе долонями по розхристаних грудях. — Ваша фамілія саме така, малоросійська... „Дуринда“, це чисто наша хохлацька... Положим, ви кажете „Дурінда“ на французський манір, ну та то... чепуха!

„Дуринда“ нічого не одмовляє, тільки червоніє ще більше й дивиться собі під ноги. Самоцвіт також змовкає і з любов'ю засовує руки під пахви і злегка б'є себе під сорочкою.

Ради празника в дворі людей не видно, тільки біля кухні стоїть Дуриндів „Буланенький“, запряжений в бігунки, а біля його кучер Гаврасим, Самоцвітів кучер і рябий Спиридон. Вони ходять біля бігунків, піднімають їх за колеса, тикають в боки „Буланенького“, потім для чогось ляс-

кають його долонями по клубі і всі весело сміються. Буланенький“ пряде вухами, крутить хвостом, але мабуть і йому весело.

— Да, не люблять тепер простоти, — починає знов Самоцвіт, а Дуринда здригується й поверта до його голову.— Все з викрутасами, по новомодньому... А куди вони ці викрутаси? Нікуди! Тільки ж собі пакостять... От, хоч би взяли з мужиками... Були, значить, ці полтавські бунти... Чого вони були, то вже кожний знає... Як нема чого їсти, то й святий забунтує... Це вже... що там!.. Ну, були, хай собі були... Побили, покарали й годі! Ні. Треба, щоб і в других губернях не було... Що ж для цього? Присилають, от скажем, хоч би мені бумагу: „В віду бивших безпорядков в Полтавской губернії... і так далее, рекомендується вашему високородію раз'яснить крестьянам ввереннаго вам уезда їх отношенія к помещікам і к тем неблагонамереним лицам, кої сії отношенія обостряют“ і так далее. От ізвольте! Раз'яснить мужику, що таке „неблагонамеренния лица“... Спробуйте! „Неблагонамеренния лица, це такі люди, що... щ...“ Та й замовкни краще, або скажи, що „неблагонамеренния лица“ це такі лица, що хотять зрівнять мужика з паном, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас... „А чого ж їм нас бунтувать?“ „А того, що думають, ніби вам погано живеться.“ „А так, так, спасибі їм погано, погано... Правду кажуть, добрі люди, дай боже здоровля“. А ти тільки нагадай козі смерть, так і пішло, мужик тобі вже й до смерти не забуде, що йому погано живеться... І ти там уже хоч плюй йому в очі, а він усе буде казати на цих „неблагонамеренних“: „Добрі люди, дай боже здоровля“... Д-д-а!.. Раз'ясненія!.. Ви думаєте, що це треба? От так саме, як мені зараз... трясця!

Да! Ну, що ти йому раз'ясниш? Люби свого поміщика? А як же! Так мужик і полюбить. „А чого-ж поміщик мене не любить?“ — скаже він. Ну, що ти йому? От і роз'ясняй!.. А почни тільки роз'яснять, так і вийде, що не „неблагоденства ліца“, а ти сам їх бунтуєш. Їй-богу...

...От, я вам розкажу... Був у мене, знаєте, один приятель, земський начальник; положим, він і тепер єсть, тут у сусідньому уїзді. Дак з ним така історія вийшла. Доносять йому, знаєте, що в одному селі появились оці бумажки, прокламації значить... Летить він туди. Приїжджає... „Подать мені бумажки!“ Подають. „Зібратъ усе село до волости!“ Збирають. Діти, баби... словом, старе й мале... „Слухатъ усі сюди!“ Всі настопирчують вуха... Читає... Прочитав, потім до їх так грозно: „Ну, сукини сини, бачите, що ви читали?“ А вони: „Та бачимо, спасибі вам... Так добре прочитали, що як на долоні все. Пс-божому написано, справедливо...“ „Як?! Та хіба я вам, сякі розтакі ви сини, для того читав, щоб ви хвалили?“ „А для чого ж?“... Оттут з ними й балакай! Оттут ти йому й роз'ясни, що те, що по-їхньому написано по-божому, а для начальства по-чортячому. „Там же (каже, значить, мій приятель) говориться про те, що начальства слухатъ не треба, там же бунтують вас“. „А що-ж, кажуть йому, як правда“. „Як правда?! То ви й на царя возстанете?“ „А що ж, кажуть, як все одно погибаєш. А чи так, чи сяк, а чорт один. Та краще ж за правду погинути!“ От тобі й роз'яснив! Бився, бився з ними, плюнув та й поїхав..

— Ну, і що ж?..—зацікавлюється Дуринда.

— Ну, та й що ж! Оце недавно взяли та й змовились не йти до свого поміщика на роботу. „Хай, кажуть, платить не так, як він хоче, а як

ми хочемо. Годі, кажуть, обдирати нас“. От і роз'яснив. А не роз'ясняй він, вони б, може, й досі не знали, чого їм треба і як треба робити...

— Да, вот і у меня ето самое... Не хотят да і всьо...—задумливо якось бубонить Дуринда.— Давай їм по 20 копеек надбавки. Єслі б не жатка ваша, так хоть і в самом деле давай...

— Ну, от! — живо підхоплює Самоцвіт. — Це у вас, потім у другого, у третього. Та й роби з ними, що хочеш... А все роз'яснення... Ні, голубе сивенький, тепер нє той час, тепер, брат, мужик не той... Тепер ти його тільки силою держи, та й то бійся... А роз'яснення—це смерть... Ти йому одне, а він тобі друге, ти йому кажи: „бог велить слухать царя й начальство“; а він тобі: „А бог сказав, щоб рівні були“. Ти йому: „бог велів в поті чола хліб зароблять“; а він тобі: „А бог велів усім робити, а чому ж пани нічого не роблять?“ Та й мовчи йому, бо це сам бог говорив... Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуриш... Тепер він уже й сам більше тебе знає... Ви думаете... (тут земський начальник понижує трохи голоса й озирається) ви думаете, що той царський маніфест на пользу пішов?... Ви думаете, що мужик справді повірив, що йому треба слухать своїх земських начальників та дивиться, як у пана є земля, а у його нема? Кий чорт! Ще тільки гірше вийшло, бо до маніфесту вони все думали, що цар їм допоможе, а тепер бачать, що й цар за панами... Да!.. Ех, ви вже повірте мені... Служу я вже 10 год у земських начальниках, три рази мене били мужики, два рази палили, сам я за сотню, та де там,—тисячу мужицьких морд розбив... Знаю я вже їх, як свої п'ять пальців... і скажу я вам, що багато... багато, як ще з 10 год подержиться от так... А там!..

Земський начальник сумно підморгує; робить пальцями, ніби вбиває блоху змовкає. Дуринді робиться чогось сумно сумно і страшенно жаль себе. Йому здається, що от приходять уже мужики, забирають у його все й навіть Самоцвітову жатку, лають його й навіть Гаврасим, якому він дає завжди легкого тютюну, теж накидається на його й жене його з землі і з економії.

— Єрунда!—усміхається він.—Нічого з того не буде...

— Що?? — визвіряється Самоцвіт. — Не буде? Ви говорите, не буде?

— Не будет!—нерішуче усміхається знов Дуринда.

Самоцвіт робить раптом серйозну пику і твердо протягує йому руку.

— Об заклад!.. На тисячу рублів і в придачу мою жатку, коли через 10 год етого не будет! Хотите?.

Дуринда не рішається й щось бурмоче.

— Ага!—усміхається вже Самоцвіт.—Боїтесь... Нет, голубе сивенький, що правда — то правда... Не треба мудрувать, от що! Не треба політикувать... „Роз'яснять, пояснять“.. В морду! От і все роз'ясненіє. По-моєму.. Нікаких роз'ясненій!.. „Винуват?“ „Винуват, ваше благородіє!“ Р-раз, два... Третій раз в ухо і маррш... І весь суд... А то тягнуть його, панькаються з ними.. „ви“ йому говорять... А мужичва те собі і в голову забирає... „Ага, думає, мене бояться, зо мною церемоняться“... Да! От подивитесь зараз на мій суд, як я розправляюся з ними... Власне, суд скорий, правий і справедливий! От зараз прийде один... мужичок... Каналія, первий чорт! Вже два рази замічався в тому, що заводить розговори з мужиками про панів, про землю... та про все таке...

Прийде... „Винуват?“ „Винуват, ваше високородіє!“ (Вони вже мене знають). Раз, два... третій в ухо і марш! І ніяких роз'яснень!.. І він знає за що і я знаю... А почни я йому роз'ясняти, то він більше визнає, ніж уперед знав... Та й другим почне розказувати... А за те ж не битимем, що мої слова розказуватиме... Да!.. І от десять год у цім селі, а спитайте кого, чи у мене було коли, щоб вони устроїли якусь свою змову, щоб якийсь бунт був... Як ураю!.. Тепер от по трицять копійок у день роблять мені!.. По трицять копійок!.. А скажу, й по десять робитимуть... Да!.. І ще десять год буду і нічого не буде! Ось зараз прийде цей Никонор, наб'ю морду і всім розговорам у селі кінець... А потягни я його в суд за неблагонамереність, значить, посади я його в тюрму... Що буде? Посидить місяць, два, вийде та й годі. А за ці два місяці такого там набереться, що хоч два годи бий його, то не виб'єш... Ні, голубе мій сивенький, ще одно, чим можна здержати мужика, то... бити його треба... Бити, бити і не давати і вгору глянуть... І мовчки бити, без усяких розговорів! Да!..

Дуринді вже не хочеться жатки, а хочеться, страшенно хочеться на суд. Він пильно дивиться за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячинка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом уліво та вправо.

— Нема?—питається земський начальник.

— Нєт!

— Нічого, зараз прийде... Сядьмо трохи...

Вони сідають на східцях і обидва якийсь час мовчать.

Дуринда дивиться на зелені вершечки саду, покриті ніби морозом, і думає, як би то було гарно,

якби можна було зробити якось так, щоб усі мужики зробились одним чоловіком. Тоді б дати йому тільки „раз, два, третій в ухо і марш!“ І добре було б.. Тоді б жатки не треба б позичати...

— Да!—раптом знов заговорює Самоцвіт.—Всі еті роз'яснення—єрунда! Та й вообще всі мери—єрунда!.. Не той час... От що!.. Знає вже мужик свою силу... Знає, сукин син! Ось він і тепер уже починає говорити, що всі рівні, що всім треба робити, що у одного пана більше землі, ніж у цілого села... А що ж то буде, як він ще порозумнішає?.. Полетимо ми з вами, аж загудить, молодий человек!

— Ну, положім! — храбро хитає головою „молодой человек“, але Самоцвіт не слухає його й задумчиво дивиться на свої зложені на колінах, пухкі, в ластовиннях руки. І вся його постать коротенька, опецькувата в розхристаній сорочці з шлейками від штанів наче й собі сумно говорить: „Полетимо, полетимо, молодой человек!“.

— Пустякі!—раптом зривається Дуринда з місця й починає швидко ходити біля ганку. Потім, походивши, наче згадує щось, іде й дивиться в ворота. По дорозі щось манячить.

— А що?—підводить голову земський.

— Что-то ідьот... Человек какой то... Мужік...

— Рижий?..

— Да, как будто рижий...

— Ну, то Никонор... Високий?

— Да, так... как будто високий...

— Ну, то він... Ідіть сюди... Треба його прийняти, как следует... Сідайте тут.

Дуринда сідає й обидва мовчки дивляться на ворота. Самоцвіт сидить твердо, рівно й має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають вивиривати зуби. Проходить якийсь час.

— Щось не видно каналії, боїться, — цідить крізь зуби земський, не зводячи очей з воріт.

— Да,—кидає й Дуринда і хоче ще щось сказати, але в цей мент у воротах разом із кургузим, білим від пороху чоботом і кінчиком черкасинового піджака з'являється шматок рудої, аж червоної бороди, потім блискає новий козирьок картуза і в двір вступає високий, огрядний мужик з палицею в руці. Недоходячи ще ступнів десять, він кладе палицю на землю, скидає картуз і, вклоняючись, підходить до ганку, зупиняючись на сажень від земського й Дуринди. Лице йому спитнеле, червоне і все закрите червоною бородою. Невеличкі зеленкуваті очі стурбовано пильно вдивляються в Самоцвіта, а тонкі, хитрі губи, наче прикусили щось, міцно й щільно стулені.

— Крутоноженко?—гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима, одривисто питає Самоцвіт.

— Так точно, Крутоноженко,—поспішно відповідає він, усе таки не зводячи з його очей, мов боячись, що той що-небудь йому зробить, поки він кліпне, або подивиться вбік.

— Ніконор?.

— Нікак нет, Никихвор!.

— Все одно!... Знаєш, чого я тебе кликав?.

— Так точно... казав прикажчик. Що, 'значить, кликали, а точно щоб дек... не звестен. . Потому, виходить... как вина моя дестлительно есть... то...

— Ну, добре!—перебиває його Самоцвіт.—Підожди трохи...

Крутоноженко знов щільно стуляє губи й одважується подивитись навкруги. Він пробігає поглядом по Дуринді, що весь час пильно придивляється до його й, очевидячки, добре не добачає його. Він щось думає. А Самоцвіт тим часом під-

водиться й оглядає двір. Зобачивши кучерів, він трохи вдивляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить:

— Ей, ви там! Кучера!.

Ті хутко озираються, витягуються, а Спиридон навіть зривається й біжить до його.

— Куди? Куди? Чого?—спиняє його Самоцвіт.
— Назад!.. Та скажи там тим, щоб ішли з двору. В кухню марш!.

Спиридон підбігає до кучерів, але ті й без його чули й рушають усі в кухню. „Буланенький“ повертає за ними голову й дивиться вслід блискучими, розумними очима.

— А тепер підійди ближче,—сідаючи знов на східці, командує земський і знов кидає в того гострим поглядом.

Крутоноженко, видно, вже трохи одійшов і надумався. Оченята вже починають перебігати з кутка в куток і губи не так щільно стулені. Тільки товсті пальці, що держать картуз, трохи йорзають по козирку та рука, що іноді стирає з чола піт, злегка дрижить і наче корчиться.

— Ну... признаєш себе винуватим?—одриває Самоцвіт, коли той підходить ближче.

— Так точно, ваше благородіє... Действітелно... Тільки я скажу так для приміру. Одно діло—заяць і друге діло—собака без хвоста... Це, я ваше благородіє, для приміру тільки,—спішить він додати, бачучи, що Самоцвіт починає дивитись на його здивовано.—Потому виходить так, що хоч ми дестлітелно одного батька й одної матері, виходить, що обидва безхвості, а як розсудить, то один одне, а другий друге...

— Що він верзюкає?—все більше й більше дивується Самоцвіт і дивиться на Дуринду. Той здвигує плечима.

— Ти для чого це?—звертається він до Крутоноженка.

— Для того, значить, ваше благородіє, що коли брат встає на брата, значить доносить один на другого, то... Дестлітєлно, кадась я поймався у вас, що продавав водку... А щоб, значить, тепер дак.. не знаю... сказати би хто доказав...

— От заріжте мене, коли я що розбираю, що він говорить... Накажи мене Бог, нічого, голубе мій сивесенький, не тямлю, що ти говориш!—повертається Самоцвіт до Крутоноженка. — Нічого не тямлю... Ти мені кажи: ти ви-нуват?

— Винуват.

— Знаєш, у чому винуват?

— Та... Знаю.

— Хочеш, щоб я тебе в суд потягнув?

Крутоноженко перекладає картуз в другу руку і знов неспокійно пильно дивиться земському в очі.

— Ну?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє... Тільки...

Самоцвіт поволі підводиться і ступає до Крутоноженка. Той з червоного робиться зразу жовтим і, замовкнувши, ще пильніше дивиться йому в очі.

— А наказати тебе за вину твою треба?—кидає Самоцвіт і на мент озирається до Дуринди, мов провіряючи, чи той слідкує за цим. Крутоноженко знов перекладає картуз в другу руку і з жовтого робиться знов червоним.

— Ну? Що ж мовчиш? Признаєш мій суд, чи хочеш, щоб я тебе потягнув у настоящий суд і заморив тебе в тюрмі? Га? Признаєш?

— Так точно, признаю.

— Ну, то ось тобі... Р-раз!

Дуринді видно, як білий рукав Самоцвітової сорочки миготить у повітрі і з ляском зупиняється біля Крутоноженкового лиця. Крутоноженко трохи хилиться вбік, але в цей мент миготить другий рукав і чується другий ляпас.

— Оце тобі—два!.. А це...

І Самоцвіт раптом спиняється, не давши „три“, і здивовано дивиться на Крутоноженка, що чогось нахилився і вхопив себе за ніс.

— Що там?—хутко підходить до них Дуринда.

— Чорт його зна... Чогось нахилився,—трохи стурбовано бурмоче Самоцвіт і силкується зазирнути до Крутоноженкового лиця.—Ти! Крутоноженко!.. Що там!..

— Н-н-н-чо-го...—мичить Крутоноженко.

— Як?

— Нічого... кров... трохи з носа...—повертає трохи до них голову й гундосить він. Крізь пальці його, що міцно держать за носа, червоніє кров і видно, як падає кругленькими червоненькими плямами на зелений шпориш.

— Ну, от... Кров із носа...—незадоволено й докірливо бурмоче Самоцвіт.—Наче в хлопчика... Стидався б... А ще мужиком називається... Наче дитина маленька...

— Парко, ваше благородіє, дуже...—оправдується Крутоноженко, знов безпокійно косячи на його очі.—Розпарився, значить, а воно й той... Воно пройде...

— Да, пройде...

В цей час за ворітьми чується якийсь галас і крики, ніби йде велика валка людей, або таскають на гору якусь важку машину. Дуринда, Самоцвіт і навіть Крутоноженко повертаються й, чекаючи, слухають.

— Наче ведуть когось, або пожар...—роздумливо говорить Самоцвіт.

— Да...—згоджується Дуринда.

„Овва!.. Овва!.. Ану, спробуй, ану!“ чується чийсь дзвінкий голос. Йому відповідає якийсь другий товщий, але розібрати слів за галасом не можна.

— Мабуть, драка, — догадується Самоцвіт.

— „А чорта! А чорта не хочеш! Га?!“ дзвенить голос. „Буде тобі чорта!“ — раптом чується вже в дворі прикажчиків голос і в двір товпиться цілий гурт людей. Всі вони щось говорять один до одного, кричать, сікаються до прикажчика й поглядають на високого, рудого мужика без шапки й піджака, дуже схожого на Крутоноженка. Він іде між двома мужиками, що мають по жовтій блясі на грудях і, запінившись, весь час кричить до прикажчика:

— А чорта! А чорта!

— Що таке? Що за крик? Вам чого?—раптом виступає до них Самоцвіт.—Чого навалились сюди?

Всі зупиняються й навіть потовплюються назад, тільки попереду застаються соцькі з високим мужиком та прикажчик, що хутко підходить до земського начальника.

— Що за люди? Чого їм?—повертається цей до прикажчика.

— Бунт, ваше благородіє! Ось... І бумажки!—важко дихає прикажчик і дрижачими руками виймає з кишені помняті, невеличкі папірчики.

— Бумажки? Бунт? — не розуміє Самоцвіт. — Що за бумажки? Що за бунт?

— Так точно, ваше благородіє!.. Ось цей... всіх бунтує... О!..—з ненавистю дивиться прикажчик на високого мужика.

Самоцвіт бере папірчика, розгортає й починає

читати. Вигодоване червоне лице його робиться червоніше й червоніше, а очі от-от не вискочать на папірчик. Дуринда також підходить і також заглядає через плече; всі притихли й навіть Крутоноженко, затуливши носа полою піджака, підходить ближче й дивиться на папірчик.

— Хм... Ну, добре...—прочитавши, муркає Самоцвіт і, звернувшись до прикажчика, кидає:

— Хто читав, бачив?

— Так, точно, бачив... Ось цей... І прочий...

— Хто роздавав?

— Хто роздавав? Я, ваше благородіє, не бачив, бо я вийшов уже, як читали... Я ж ото, як казали ви, зайшов по Никихвора Крутоноженка, сказав, щоб ішов до вас, а од його пішов до волости... Дивлюсь, коло волости народ... Я поздоровкався, а потім і кажу, як до людей: „Ви ж, кажу, хлопці, завтра не баріться; сьогодні пройшов дощик, то завтра зраня виходьте, щоб до сонця ще встигти на Круту Могилу перебратись“. Та, значить, не встиг ще договорити, як вони всі разом до мене: „а чорта, а чорта!“ „Як, кажу, чорта?“ „А так, кажуть, годі за таку плату робить, шукайте дурніших“. Це, значить, до мене з такими словами. А мені наче що стукнуло в голову... Так мене наче й шпигнуло, що тут щось єсть. А вони, значить, як от побачили мене, так і поховали зараз... Я до їх. „А, кажу, так ви он як! Бумажки читати? Давайте сюди!“ А вони (от вам хрест святий!) мені... дулю!.. На! кажуть, та й панові своєму понеси...

— Хто це казав?—важко сопучи, червоний, аж сизий перебиває його Самоцвіт.

— Ось цей... А потім Долото Семен... І... прочий... другий...

— Так ти смів це казати?—злісно повертається

до високого мужика Самоцвіт. — Ти смів це в моєму селі? Га?..

— Про дулі я нічого не знаю,—похмуро відповідає високий.—А про те, щоб не йти на роботу, казав...

— Казав???—аж задихається земський. І видно, що його не так давить те, що той казав не йти, як те, що він це казав у „його селі“. І видно, що йому й ніяково, і злість бере, і страшно чогось.

— А казав!—твердо згоджується високий.—І ще казатиму!.. Де ж таки видано, щоб дорослій людині та по трицять копійок у жнива платилося?.. Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити...

Земський просто німіє. Він якось потеряно повертається до блілого Дуринди, розводить руками й говорить:

— От вам!..

— Да!—дивиться й собі на його Дуринда.

А в валці потрохи починається знов галас. Але Самоцвіт ніби оживає.

— Ступай сюди!—раптом повертається він до високого мужика.

— Чого?

— Ступай, тобі говорю!..

— А чого я піду?

— Так ти хочеш, щоб я тебе в тюрму одправив?

— А за що мене в тюрму?

— Ага!.. Так ти так!.. Не хочеш, не треба... Будеш же ти каяться!

— Нема чого каяться... Чого мені каяться...

— Добре, добре... Як його звуть?

— Крутоноженко, ваше високоблагородіє!—поспішно вигукує прикажчик,

— Як? Крутоноженко? Який Крутоноженко??

— Та отцей же! Никонор Крутоноженко... Не той, що я кликав до вас... То Никихвор, а це Никонор... Никонор Крутоноженко... То брат цього.

— Постой!..—раптом перелякано дивиться на його Самоцвіт.—Хіба ж я тобі казав Никихвора кликати?..

Прикажчик теж лякається й мовчки дивиться на його. Перший Крутоноженко, зачувши щось непевне, підходить ближче й пильно дивиться на них, щось напружено думаючи й все-таки держачи полою носа. В валці пробігає якесь шепотіння, а новий Крутоноженко поглядає на першого й теж щось думає.

— Та хіба ж я тобі Никихвора Крутоноженка казав кликати? Га? —знов накидається Самоцвіт на прикажчика.—Хіба ж я тобі, іроде, Никихвора казав кликати. Га?

— Хм...—стурбовано бурмоче прикажчик.—Ну-да, Никонора... Ошибся...

— Та ти знаєш, що ти наробив тепер мені? Га? Та ти знаєш, що я через тебе, сукиного сина, чоловікові безневинно морду розбив, я йому кров пустив... Га? Он кого! Он кого мені треба, сукин ти син, анафема, будь ти проклятий, болван ти чортів! Никонора, Никонора, душа твоя чортова!

Прикажчик зовсім прибитий. Він уже стоїть мовчки й тільки кліпає очима. Вся його постать зігнулась і присіла, мов пришиблена.

— А ти, Никихворе,—вмить повертається Самоцвіт до першого Крутоноженка,—чого мовчиш? Якого чорта приліз? От тепер і зрадй...

В валці чується сміх і голоси:

— Ось так краще: кравець згрішив, а шевця повісили!

— Нічого, вони брати, то поділяться!— задумливо кидає якийсь дядько, скоса дивлячись на першого Крутоноженка й усміхаючись самими очима.

Але Крутоноженка першого це, очевидно, не втішає. Він уже не держиться за носа й кров плететься по вусах, бороді й падає йому на піджак, але він на те не вважає. Очі його дивляться на Самоцвіта сміливо й з ненавистю.

— Ні, я так не хочу, ваше благородіє,— говорить він рішуче.— Це не порядок. Хоч ви й начальство, а безневинно людей нема чого бить... Я прийшов до вас на суд, думав, що справді... Бо колись, значить, за монопольку було... Так ви мене в морду... Що ж це за порядок такий?.. Я буду жаліться. Хто що зробить, а мене в морду?!.. Що ж то за суд такий?.. Це не суд, а розбій!..

Самоцвіт усе слухає мовчки, трохи винувато і здержуючи себе, але при цих словах аж сатаніє:

— Що? що ти сказав?— шипить він.— Розбій? Мій суд розбій?!

— А вже ж розбій!— одсовуючись назад, але й собі сатаніючи, кричить Никихвор.— Що то за мода так бити людей? Який то суд? Суд у городі, а не на дворі...

Але Самоцвіт далі не видержує. Він кидається на Никихвора і, хто його зна, може б у того й ще звідкись пішла б кров, якби він не кинувся в валку, яка зараз же ховає його.

— Дать його сюди!.. Дать мені їх обох!— тупотить ногами Самоцвіт.— Дать їх сюди!

Він уже не тямить себе від злости. Всім стає страшно, але всі стоять мовчки, мов подубіли.

— Води!.. Дай води!— хрипить він і безсило сідає на східці. Біля його тупчиться блідий пе-

реляканий Дуринда і з страхом дивиться на страшенно почервоніле лице й напружену шию. Йому здається, що от-от кров зараз бризне з них.

Напившись, Самоцвіт сидить іще якийсь час нерухомо, дивлячись кудись перед себе налитими кров'ю очима, й важко сопе. Потім потиху підводиться і, звертаючись до Дуринди, говорить:

— Ще колись так і удар буде... З одним моїм знайомим було... Вспильчивий я дуже... Лука!.. Щоб зараз бричка була запряжена... А ти... Крутоноженкам звязать руки й посадить на передок... Я їх у город повезу!.. Буде їм настоящий суд... Зараз же...

— Слушаю! — зривається з місця прикажчик, радий, що йому не попало за „ошибку“, і біжить до стайні.

— А жатку, значіт, я уже без вас возьму, Михайло Денісовіч? — несміло нагадує Дуринда, йдучи за ним.

— Жатку?.. А-а!.. Ей! Лука!.. Лука!.. — Прикажчик, зачувши, озирється і знов біжить назад.

— От що, Лука... Скільки у нас людей тепер у строку?

— Людей!.. — хмурить лоба й думає прикажчик. — Та чоловік з трицять буде...

— Ну, так от що! Тих сукиних синів не зачіпай, — хитає головою Самоцвіт до селян. — Я з ними ще розчитаюсь, як приїду... А виряди всіх строкових і пускай жатку в ход... Жаткою будеш робить тепер...

— Как? Позвольте! — скрикує здивований Дуринда, — а ви ж мене обещалі?

— Голубе мій сивесенький! — злісно повертається до його земський начальник. — Чи вам заклало, чи повилазило? А як не повилазило, то подивіться на отцих! Бачите?

Дуринда потеряно дивиться на валку селян, що, стиха балакаючи, обступила обох Крутоноженків і знов переводить очі на Самоцвіта.

— Но как же я без жатки буду?.. Вѣдь ви же обещали,— бурмоче він.— Михайло Денісовіч! А может битъ ви как-нібудь с німі.. Своім судом... Онi бояться вас!—стурбовано й благаючи скрикує він. Але Самоцвіт пильно дивиться на його, чи не сміється він, мовчки показує рукою на селян і мовчки йде до покоїв.

Через пів-години з двору виїжджає бричка, а за бричкою бігунки з Дуриндою. На бричці сидить позаду Самоцвіт, а на передку лицем до його з пов'язаними руками обидва руді Крутоноженки.

З обох боків дороги стоять селяне й похмуро дивляться їм вслід.

На рові стоїть засмикана конячинка й, не вважаючи на людей, махає хвостом і сумно хитає головою. Дуринда дивиться на неї і йому здається, ніби вона цим похитуванням говорить йому: „По-летимо, полетимо, аж загудить, молодой, человек!“

ХОМА ПРЯДКА.

Хома Прядка.

Мені було дев'ятнацять літ. Це такий вік, коли людина мусить як найшвидше витратити безупинний прибуток своїх сил. А в траті цій для неї радість, втіха, майже ціль самої трати.

Світ здається неосяжним, повним тайн, принади, повним хвилюючих обіцянок. Це той вік, коли людина приймає в свої груди найбільший біль, найдужчі страждання і в них топить надлишки своєї буйної радості. В таку пору думається, що кожному радісно розпяти себе за друзі свої, кожному любо віддати себе за страждання ображених.

Але це помилка.

З такою помилкою я зазнайомився вперше, коли мені надходив дев'ятнадцятий рік.

В той час в душі моїй жили козаки, Січ Запорізька, гайдамаки, вперте, велетенське прагнення волі та боротьба за неї. Україна мені здавалася безкрайною, невичерпаним джерелом великих можливостей і через те, що вона була безкрая, я й хотів власними ногами обійти її, власними очима побачити всі тайни її.

Я одягся в свиту, добрі чоботи, в торбу поклав пару сорочок, прокламацій, брошюр і рушив.

Було це рано в літі. Жнива ще не починались і хліба стояли в радісній задумі. Степ буяв та

сміявся цілі дні круг мене, немов і йому було тільки дев'ятнацять літ, немов ніколи на йому не проливалось ні крові, ні поту, ні сліз.

Мене часто підвозили селяни, а часом і ночувати лишали в себе. Я їм щедро й гаряче віддячував за те прокламаціями та брошюрками. Селяни в ті часи були ще невинні, як Адам і Єва в раю, і брали мої подарунки охоче. Вони їх за раз же починали читати й цілком згоджувались зо всім, що там було написано. А написано було як раз про те, про що, звичайно, найбільше думають по селах: про панів, про землю, про горе темне та давнє.

І от, одного дня, стрічаючись з людьми, у відповідь на свої балачки почав чути все про одного чоловіка, на прізвище Хома Прядка.

Цей Хома Прядка жив у ближньому селі і „добре знав усі ці діла“, як сказав мені один селянин. Це був не більше й не менше, як герой. Перш усього, він був невловимий. Десять літ його ловила поліція — не могла піймати. Військо кликали, засідки робили, — як дух крізь пальці пройде і нема. Цілі села оточували москалями, собаці не можна проскочить, а Хома Прядка переодягнеться собі за пана, розляжеться в кареті й гайда просто на військо. Пропустять та ще й „честь оддадуть“.

Ловили ж Хому Прядку за те, за що завжди поліція ловить народніх героїв: „Він здорово стояв за простий люд“. Було раз навіть так, що вся околиця, сіл десять-двацять, піднялась на панів; Хома Прядка попереду. Та тільки військо вирятувало панство. Силу людей було побито, немало до Сибіру заслано, а Хому все ж таки не спіймали й тоді.

Та коли б не зрада, то й не знати, чи й піймали б його коли-небудь. Зрадила ж Хому його любка, дівчина, до якої ходив він. Чи на гроші поласилась, чи так налякали її—тільки, як прийшов Хома до неї, а вона й подала знак поліції. Поліція ж та військо вже зарані знали. Як влетіли москалі в хату, як кинулись до Хоми, а Хома рраз!—і покотилась солдатня. Хома другою рукою рраз!—і залилася кров'ю долівка. Довго брали Хому і таки взяли; взяли, закували й укинули до в'язниці. Присудили до Сибіру в каторжні роботи.

Але Хома не покався,—одбув своє й тепер знов воює з панами.

Я лежав у гаю в соковитій, п'яно пахучій осоці. Власне, спати неvigідно, — вохко, душно і кусають комарі. Але за те як м'яко, як просторо, як п'яніє кров од духу трав, роси, от сочистої незайманої землі.

Над горою стояв місяць. Він п'яненько посміхався, шапка на-бакир, немов підвипив десь і повертався додому. Навкруги таємна тиша і загадковість самоти.

Я не спав, мені не до сну було. Треба було насамперед рішити, як краще нам з Хомою Прядкою зробити повстання. Чи спочатку з'єднати всі села і тоді усім разом виступити одностайно і могутче; чи підіймати село за селом, іти пожежою, захоплюючи крок за кроком неоглядні простори.

Питання було досить серйозне, складне і відповідальне. Я рішив одкласти й обговорити його разом з Прядкою.

Далі—конче треба було мені обміркувати, яким способом передати звістку товаришам, щоб поспішили до нас на поміч. Писати поштою—небез-

печно. Самому їхати назад—не випадало. Очевидно, посланця треба було посилати. Ну, тут уже Прядка мусів когось вибрати.

Потім—багато, більш ніж комарів, які вилися круг мене, виникало й тануло в моїм мозку планів та думок. Але всі вони сходились, як радіуси до центру, до Хоми Прядки. Під ранок мені вже ясно було, що без Хоми, властиво, мені трудно щось рішити. Отже, негайно до Хоми. Раз-два.

Я схопивсь на ноги, злякавши якусь пташину на вербі, скинув бриль і почав вмиватися росою. Потихеньку, обережно, підставивши долоні під широкі, як зелені ножі, стебла осоки, я легенько струслював з них срібні, трепетні краплі. Свіжість гаю, неба, поля, зелені лежала на моїх руках. Коли її набралось стільки, що могла змочить лице, я почав вмиватись. На мене кисло дивився зблідлий місяць. Бідний хлопчисько. На похмілля йому, певно, боліла дуже голова, аж посинів сіромаха. А зате за стриженою круглою лінією гори зарум'янювалось небо. Закурилися долиною тумани, почали виразніше виступати дерева, куші, батожишта витка дорога по той бік яру. По тій дорозі я мав іти до Прядки.

Це було зовсім недалеко, „верстов з п'ятнадцять з гаком“. Так, принаймні, сказав мені останній дядько, з яким я балакав про Хому.

Години через три я вже пройшов п'ятнадцять верст. По ланах не чорніли комашньою постаті людей,— жнива ще не почались; але по луках косили сіна і звідти нісся дзвякіт кіс, дівочий сміх, пісні; там, здавалось, без утоми одбувався танець праці. Сонце блискало на сталі кіс, на росистих покосах, на зубах дівчат, які кричали до мене, вимахуючи граблями. Вони закликали

мене до себе допомогти їм. Я б з великою охотою пристав до них, але й мені не було часу, треба було поспішати до Прядки. Зоставалося пройти тільки „гак“ і я вже буду у його.

Але, дивна річ! — виявлялось, що до Хоми ще лишалось знов „верстов десять з гаком“. Значить, перший гак складався з двох частин — десяти верст та ще одного гака. Добра справа. Скільки ж тепер цей уже гак матиме верст і гаків.

Я мусів спочинути. Ліг у сивому житі, поклав торбу під голову, витягнув ноги, — славно. Жито м'яко, привітно шелестіло наді мною, як старенька, любляча бабуся, тінню прикриваючи від сонця мою голову. Сусіди мої — червоні, блідо зелені, сірі, сині кузки — поводитись зі мною чемно. Спочатку вони полякались і де-які від страху попадали на землю догори ногами, удаючи, що цілком мертві. Хитрий нарід! Але потім, бачачи, що я ніяких агресивних намірів не маю, ожили й почали знайомитись зі мною. Стрекочучи, шепелявлячи вони наввипередки старались розказати мені своє життя. Де-які аж на ніс мені сідали, щоб бути ближче всіх. Але таких я зараз зганяв, я не люблю фамільярности. Де-які бавили мене гімнастичними вправами. Вони лазили по стеблах, перекидались, висіли на лапках, стрибали. Був там, пам'ятаю, один жук: поважний, серйозний, з похмуро-заклопотаним виглядом. Він ні на кого не дивився, щось усе шукав у землі й вперто мовчав. Він мені нагадав мого незабутнього вчителя математики. Я довго слідкував, як він перебирав лапками і раптом бачу, — він тримає в руках перо. Я не здивувався, але мені стало неприємно, бо я зовсім не готувався до лекцій. А жук погладив себе по бороді й сказав: „Так. Тепер прошу

мені одповісти, що станеться з Хомою Прядкою, коли ми зробимо над ним операцію по біному Ньютона. Прошу зробити". Я цього не міг виконати. Тоді жук узяв перо й наставив його проти мене. І з пера почав литись мені в лице пекучий огонь. Я крутив головою, жмурился, але нічого не помогало. Лоб, щоки, ніс мені пилали. Тоді я шарпнувся й розплющив очі. І мусив зараз же знов заплющити їх: сонце лило на мене таку силу гарячого світла, що я міг осліпнути. Швиденько одвернувшись, я підсунув голову під зелені тонкі ноги жита і знов заснув.

Над вечір, одмахавши усі „гаки“, я підходив до села, де жив Хома Прядка. Воно лежало, як у колісці, в затишному наддніпрянському лузі. З гори мені було видно далеку блискучу смугу Дніпра. Старий козацький батько поважно й спокійно грів своє блискуче тіло під червонявими вечірніми проміннями сонця.

Перед селом я спочинув,—до Хоми я хотів прийти молодцем, йому не треба в'ялих баб.

Спочинувши я твердим кроком пішов у вуличку, зарослу старими, пахучими вербами. І зразу мене обхопили дивні чари цього села. Серед наших степів таких сел не буває. У нас усе видно, око просить простору. У нас тягне за обрій, де небо таємно зливається з землею, ховаючи тайни. Наша туга—на широких, біжачих в неосяжну далечінь, зелених хвилях: сухий вітер, могили, як незчисленні груди матері-землі, далекий силует забутої тополі на руїнах давнього панського дворища... Наше минуле, як перекотиполе,—непосидюче, змінливе, нестале.

Тут же кожний тин ховав сліди століть. Вуличка, як коридори старих замків; підвір'я тісно

скупчені, щільно одгорожені плетеними обмазаними парканами; хати в глибині, захищені від чужого ока. На почорнілих від старости покрівлях—зелені пухкі плями моху. А самі покрівлі, як низько насунені на лоба шапки дядьків. Стіни хат білі,—чисто великодні сорочки дівчат; а над вікнами, немов вишивки, кольорові везе-рунки.

Життя десь в середині, в глибині цих високих, десятками літ мазаних, тинів. Здається, кожне подвір'я мусить мати свого власного старого діда, який ще бачив козаків тут же в цьому селі, на цьому самому подвір'ї. Навіть верби тут були не такі, як у нас. Наші верби—молоді, недовговікі, стоять десь за городами, біля води. Тут же вони скрізь. Товсті, широковіті з дуплами, в яких білють голови дітлахи, вони покривають своїм гіллям хати, повітки, вишневі садки. Од них цілий день стоїть холодок у за-тишних, витких уличках, вони надають селу не-переказуєму інтимність, таємничість.

Я йшов по-під тинами, які кругло загиналися то вліво, то направо. Крізь віти верб черво-ніла вгорі сива хмаринка, а за нею далеко си-ніло небо.

Треба було спитати, як пройти до Хоми Прядки, а на вуличках ні душі, тільки за тинами чулись іноді голоси та десь далеченько виспівувала дів-чина.

Нарешті, я надібав молодицю. У неї на голові намотана була чорна хустка з зеленими кити-цями. Вона несла воду в дерев'яних відрах, плав-но й легко хитаючи ними.

— А чи не можете мені сказати, тіточко, чи далеко живе Хома Прядка? — сказав я. Потім злегка підняв бриль і додав:

— Добридень.

Молодиця зараз же поставила відра на землю й охоче повернулась до мене.

— Доброго здоров'я. Хома Прядка? А, матінки мої, та чому б я не могла сказати. Адже ж, слава богу, язика маю, ще не одібрало, хай господь милує. Хома Прядка, кажете? Таки сам Хома, чи, може, Денис? Бо в нас тут аж двоє Прядків. Один, виходить, Хома, а другий Денис. Есть ще й третій, так той ще торішньої весни виселився на ринбурські степи. Та вам якого?

Дійсно, язик у баби таки був і до того, видно, не дурно хліб у неї їв,—працював щиро.

Я сказав, що мені не Дениса і не того, що виселився, треба, а таки самого Хому.

— Ага, — хитнула вона головою. — Старого, значить. Е, до старого таки більше ходять. Здалеку сами. Глядіть, що аж з степів, еге ж угадала.

— Угадали.

— Е, я б таки не вгадала. Та так... Ходять, ходять до старого. Та бог його святий відає, чи то пособляє. Як то кажуть: „бог, бог, а сам не будь плох“. А що? Не так кажу?

Який бог? І чого ходять до старого? Але, на жаль, я не встиг розпитати бабу, бо її хтось покликав через тин і вона, підхопивши відра, швиденько проговорила:

— Ой, кличуть. Так ви йдіть оттак просто. Там зараз буде хата з новими ворітьми і зеленими віконницями, так ото й Хома Прядка. Хай бог помагає. Прощайте.

Я, роздумуючи над чудними словами жінки, пішов далі.

От і нові ворота. Жовті стругані дошки неприємно крикливо жовтіють серед зелени і темних кольорів тинів та повіток. Зелепі віконниці теж ні-до-чого: мабуть, причеплені пізніше.

Я помалу входжу в подвір'я і простую до хати. Сказати правду,—я так хвилювався, що аж піт мені виступив.

На мій стук у клямку вийшла стара висока костиста жінка, в білій сорочці і чорній спідниці. Мускули на смугляво-жовтій шиї міцно й твердо випиналися, піддержуючи сувору гарну голову.

Вона мовчки уклонилося, чекаючи чорними очима й уважно дивлячись мені в лице.

— Тут живе Хома Прядка?

— Тут. А вам що треба?

— Маю діло до його.

Вона ще раз озирнула мене з ніг до голови й мовчки одчинила двері в хату. Я скинув бриль і ввійшов.

За столом теж у чистій білій сорочці з чорною стьошкою сидів старий дід; козацькі, довгі вуса падали вниз, а очі з-під кошлатих брів дивились на мене пильно й м'яко.

Я привітався. Хома Прядка ввічливо й поважно одповів мені тим же, одночасно присовуючи до себе якусь товсту стару книгу. Баба стала біля столу, не зводячи з мене строгого й непокоячого мене погляду.

— А що скажеш, парубче? — ласкаво спитав дід.

Я проти волі почухався. Якось виходило не так, як мені мріялось. Баба ця... Навіщо вона? Що за баба? Хіба Хома був жонатий.

— Та багато треба сказать...— промовив я нерішуче й хвилюючись. — Та як почать, не знаю. Дід і баба мовчали.

— Ну, добре. Буду говорити прямо. Таїтись з вами нема чого. Я прийшов до вас, щоб нам разом узятись до того діла, за яке колись вас до Сибіру завдали... Багато я наслухався...

Але тут я мусив зупинитись. Дід якось занадто живо присунув до себе книжку, немов захищаючись нею, і на лиці його, з обвислими вниз щокми, промайнув вираз зовсім невідповідний моїм словам. А баба раптом ступила до мене й не то здивовано, не то погрозливо спитала:

— Як ти сказав? Яке діло?

Я змішано витер піт, що лоскотав мене на щоках. Мені стало нестерпно душно. Я мусив навіть свитку розкрити.

— Та ти не роздягайся тут,—сказала баба.— У нас не корчма. Кажи, за яким ділом прийшов? Копи хочеш, щоб дід на покаліпсі тебе вичитав, то хай бог благословить. А інших діл дід не знає.

Який „покаліпс“? Ніякого „покаліпса“ я не хотів.

Дід тривожно й боязко хитав головою за кожним словом баби і старечими руками совав книжку по столі.

— На покаліпсі читати? — нарешті спитав я.

— Еге ж! Святе письмо. Яка доля тобі судиться, яким нещастям має тебе бог благословить, усе тобі дід скаже. За одне читання—руб, а як з салтирьом, то два. Так люди платять, так і ти.

Я сидів на лаві і непорозуміло дивився то на грізну бабу, то на діда з жовто-білими довгими вусами.

— Чекайте! — сказав я. — Та ви, діду, Хома Прядка, чи ні?

— Та таки Хома... і Прядка, — нерішуче промовив дід.

— Той, що колись підняв аж три волості на панів та...

Але баба не дала мені говорити.

— Які волості?! Чого тобі тут треба? Хто титакій? Нічого того не було, що тобі набрехали десь люди! Іди собі краще, хлопче, а то як покличу вряdnика, то буде тобі волость...

Тут уже й я не витримав. Так цей порохнявий дід є той Хома Прядка, який трошив десятками москалів і на Сибір йшов за тих, кого він тепер „покаліпсом“ дурить. І ще сміє казати, що того не було.

Я скочив на ноги й ступив до столу. Баба, було, кинулась до мене, але я так подивився на неї, що вона мусила зупинитись. Пам'ятаю, кров, як пара в паровику, билась мені на висках.

Дід вирівнявся і непокоїно дивився мені просто в лице.

— Так? ви кажете, що нічого того не було — визвіривсь я на нього: — ні? А не було, що пани вмочали мужиків у бочку з дьогтю та потім їх запалювали, як смолоскипи? Ні? Не було, що Хома Прядка за сестру свою розідрав на двох деревах пана, котрий згвалтував її? Скажете, не було? А не ловили Хому, як вовка, зграями псів у лісах над Дніпром? Не тікав він у плав через річку? А не було хіба, що всі села з дітьми й старими дідами йшли виручати Хому, як його зловили в подраній корчмі? Ні? Не було? Чого ж ви мовчите? Як ви смієте мовчати? Хіба не було, що весь край, як один чоловік, повстав за Хомою до волі й людського життя? І хіба за це не запхали Хому на Сибір? Ні, цього не було?! Кажіть!

Дід все ширше й ширше дивився на мене. За

кожним моїм словом його немов шарпало щось з того боку, то з другого. На безживних зморщених щоках навіть кров заграла.

І раптом не витримав старий. Схопившись на ноги, блиснув очима, підняв руку і з несподіваною силою вдарив кулаком по книзі.

— Було!!—крикнув він розпалено.—Все було! І ловили, і Сибір: все було, сто чортів його матері!

Дід переродився. От тепер я бачив самого Хому Прядку. Це був той самий, кого я шукав. Той запальний, незломний, повний буйних сил, яким треба дати вихід.

І вмить, як буває після останнього блискучого проміння сонця, все примеркло й погасло. Між дідом та мною стала висока, сувора баба.

— Геть під три чорти звідци!—скажено крикнула вона, топнувши на мене ногою.

Дід у той же мент весь ослаб, винувато закліпав очима і швиденько сів на місце, присунувши до себе „покаліпс“.

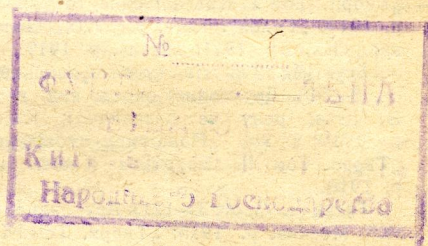
— Що „було“?!—повернулась до його баба.—Що було, старий ти дурню? Ти? Було, та ще хочеш? Мало тобі було добра по Сибірах та поліціях, ще на старості літ захотів? А ти—геть мені з хати, бо враз тобі рогачем голову провалю! Я тобі покажу ходить!

Я подивився на діда, на бабу, мовчки взяв з лави свою торбу, закинув за плечі, надів бриль і, не сказавши ні слова, вийшов із хати.

Небо вже було без рожевих виблисків сонця,—темне й задумане. Над горою зеленувато-білим вогнем горіла зоря вечірова. Верби стояли тихо, винувато, немов соромлячись. Десь за ними молодий жіночий голос співав давню стару пісню,

до якої за довгий вік її налипло стільки смутку та скорби.

Я помалу вийшов у поле й ліг на горі за селом у високій пшениці. Молодий сум боляче й солодко обгортав мою стомлену голову. Над далекою блискучою смушкою Дніпра стояв місяць і дивився на мене з теплим розумінням.

Абетковий бібліографічний покажчик

до тт. 1—VIII творів (оповіданнів)

В. ВИННИЧЕНКА.

Антрепреньор Гаркун-Задунайський (т. I кн. 1, ст. 171—224*). Друковано: в „Кіевск. Стар.“, р. 1903, III; в кн. „Повісти й оповідання“, Львів, р. 1903; „Краса і сила“, Київ, р. 1906. „Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Бабусин подарунок (т. VII, ст. 147—188). Друковано окр. вид., Київ, р. 1923.

Баришенька (т. VII, ст. 131—145). Друковано в „Проміні“, р. 1916, I.

Біля машини (т. I, кн. 2, ст. 149—181). Друковано: в „Кіевск. Стар.“, р. 1902, XII; в кн. „Повісти й оповідання“, Львів р. 1903; „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання“, Відень, р. 1919. „Голод“, Київ, р. 1920; Павлоград, р. 1925. окр. вид., Київ, р. 1911; Відень, р. 1919.

Боротьба. 3 листів студента, засланоного в солдати, (т. VIII, ст. 3—90). Друковано: окрем. вид. в Чернівцях (під псевд. В. Деде; року не зазначено); Київ, р. 1917; Відень р. 1919; в кн. „Повісти й оповідання“, Львів, р. 1903; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень р. 1919.

Босяк (т. VI, ст. 3—121). Друковано: в кн. „Твори. Книжка IX“, Москва, р. 1915; „Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання“, Відень р. 1919.

Виринок з „Споминів“ (т. V, ст. 211—235). Друковано в кн. „Твори. Книжка п'ята“, Київ (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень р. 1919.

Голод (т. II, ст. 143 — 158). Друковано: в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голода та інші оповідання“, Відень р. 1919; „Голод“, Київ, р. 1920; Павлоград, р. 1925; окр. вид., Відень р. 1919.

*) Після назви показується том і сторінка, де видруковано оповідання в виданні „Рух“у.

Голота (т. I кн. 2, ст. 3—148). Друковано: в „Кіевск. Стар.“, 1905, I-II; в кн. „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид., Київ р. 1920.

Глум (т. III, 27—49). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень р. 1919.

Дим. Різдва казка (т. II, ст. 3—28). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“, р. 1907, I; в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Дрібниця—Мое останнє слово (т. IV ст. 3—98). Друковано: під назвою „Мое останнє слово“ в „Нов. Гром.“, р. 1906, I; в кн. „Твори. Книжка четверта“, Київ, (року не зазначено); „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Записна книжка (т. III, 73—91). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид. Відень, р. 1919. Харків р. 1923.

Заручини (т. I кн. 1, ст. 69—132). Друковано: в збірникові „На вічну пам'ять Котляревському“, Київ, р. 1904; в кн. „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том I. Краса і сила й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Зіна (т. III, ст. 175—194). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“, р. 1909, IX; в кн.: „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Історія Якимового будинку (т. V, ст. 3—79). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“ р. 1912, V-VI; в кн. „Твори. Книжка п'ята“, Київ, (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Контрасти (т. I кн. 1, ст. 133—170). Друковано: в „Кіевск. Стар.“, р. 1904, X; в кн. „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання“, Відень р. 1919; окр. вид.: Відень р. 1919; Харків, р. 1925.

Краса і сила (т. I кн. 1, ст. 3—67). Друковано: під назвою „Сила і краса“ в „Кіевск. Стар.“ р. 1902, VII-VIII; в кн.: „Повісти й оповідання“, Львів, р. 1903; „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том I. Краса і сила та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Кузь та Грицунь (т. IV ст. 111—133) Друковано: в кн. „Твори. Книжка четверта“, Київ (року не зазначено); „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“,

Відень, р. 1919; „Голод“, Київ, р. 1920; Павлоград, р. 1925; окр. вид.: Харків, р. 1915; Відень р. 1919.

Кумедія з Костем (т. III, ст. 131—146). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Купля (т. III, ст. 93—130). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“ р. 1909, V; „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Ланцюг (т. II, ст. 177—197). Друковано: в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид., Петроград, р. 1917.

Маленька рисочка. Виринок з споминів (т. V, ст. 125—149). Друковано: в кн. „Твори. Книжки п'ята“, Київ (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Маярос-європеець (т. II, ст. 127—142) Друковано: в кн. „Дрібні Оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

„Міимий гоєподін“ (том I, кн. 2, ст. 183—210). Друковано: в „Кієвск. Стар“, р. 1905, IV; в кн. „Краса і сила“, Київ, р. 1906; „Твори. Том I. Краса і сила й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Момент (том III, ст. 3—26). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень р. 1919.

На пристані (т. II, ст. 67—86). Друковано: в „Вільній Україні“, р. 1906, III; в кн.: „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Олаф Стефензон (т. VII, ст. 3—74). Друковано в „Дзвоні“, р. 1913, I-II

Промінь сонця (том V, ст. 81—94). Друковано: в кн. „Твори. Книжка п'ята“. Київ (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр вид Відень, р. 1919.

Рабині справжнього (т. III, ст. 51—72). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Раб краєи (т. II, ст. 103—126). Друковано: в „Віл. Укр.“ р. 1906, V-VI; в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Радість (т. VII, ст. 75—129) Друковано: в „Дзвоні“,

р. 1914, I; в кн. „Твори. Книжка IX“, Москва, р. 1915; „Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання“, Відень р. 1919.

Роботи (т. VIII, ст. 91—136). Друковано окр. вид Р.У.П. під псевдонімом „В. Деде“ в Чернівцях (року не зазначено).

Сліпий (т. III, ст. 195—220). Друковано окр. вид. Київ, р. 1917.

Соядатики!! (т. II, ст. 199—214). Друковано окр. вид.: в Чернівцях під псевдонімом „В. Деде“, (року не зазначено); Київ-Харків, р. 1917; Відень, р. 1919.

Студент (т. IV, ст. 99—109). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“ р. 1907, XI; в кн.: „Твори. Книжка четверта“, Київ (року не зазначено); „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Суд (т. VIII, ст. 137—159). Друковано: окр. вид. під псевд. „В. Деде“ в Чернівцях (року не зазначено); в кн. „Повісті й оповідання“, Львів, р. 1903; „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Таємна пригода (т. IV ст. 135—155) Друковано: в кн. „Твори. Книжка четверта“, Київ, (року не зазначено); „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Таємність (т. V, ст. 171—210). Друковано: в „Літ.-Наук. Вісн.“, р. 1912, III; в кн. „Твори. Книжка п'ята“, Київ, (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будину й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Талісман (т. VI ст. 159—200). Друковано: в кн. „Твори. Книжка IX“, Москва, р. 1915; „Твори. Том IX.“ Босяк і інші оповідання“, Відень, р. 1919; „Талісман“ Київ, р. 1921.

Тайна (т. IV, ст. 173—204). Друковано: в кн. „Твори. Книжка четверта“, Київ, (року не зазначено); Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень р. 1919.

Темна сила (т. II, ст. 29—44). Друковано: в „Нов. Гром.“, р. 1906, XI; в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид.: Харків, р. 1906; Катеринослав, р. 1919.

Терень (т. VI, ст. 123—158). Друковано: в „Дзвоні“, р. 1913, X-XI; в кн. „Твори. Книжка IX“, Москва, р. 1915; „Твори. Том IX. Босяк і інші оповідання“, Відень, р. 1919; в збірці під назвою „Талісман“, Київ, р. 1921.

„Уміркований“ та „Щирий“ (т. II, ст. 87—102). Друковано: в кн.: „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1907; „Твори.

Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид. Харків, р. 1915.

Федько-Халамидник (т. V, ст. 95—124). Друковано: в кн. „Твори. Книжка п'ята“. Київ, (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень, р. 1919; окр. вид.: Київ, р. 1913; Київ-Харків, р. 1917; Полтава, р. 1918; Одеса, р. 1919; Черкаси, р. 1920; Полтава, р. 1922.

„Хома Прядка“ (том VIII, ст. 159—173) Друковано в літер.-наук. збірникові: „Привіт Іванови Франкови в сороколітє його письменської праці. 1874—1914“, Львів, р. 1916.

Хто ворог (том II, ст. 45—66). Друковано: в „Нов. Гром.“ р. 1906, VII; в кн. „Дрібні оповідання“, Київ, р. 1917; „Твори. Том II. Голота й інші оповідання“, Відень, р. 1919; „Голод“, Київ, р. 1920. Павлоград, р. 1925.

Чекання (т. V, ст. 151—170). Друковано: в кн. „Твори. Книжка п'ята“. Київ, (року не зазначено); „Твори. Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Честь (том II, ст. 159—175). Друковано: в кн. „Дрібні оповідання“ Київ, р. 1907; „Твори. Том II. Голота та інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Чудний епізод (том IV, ст. 157—172). Друковано: в кн. „Твори. Книжка четверта“. Київ, (року не зазначено); „Твори. Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання“, Відень, р. 1919.

Щось більше за нас (т. III, ст. 147—174). Друковано: в кн. „Третя книжка оповіданнів“, Київ, р. 1910; „Твори. Том III. Боротьба й інші оповідання“, Відень, р. 1919; Талісман“, Київ, р. 1921.

Т. Черкаський.

ЗМІСТ VIII-го ТОМУ.

Боротьба	стр. 3
Роботи!	„ 91
Суд	„ 137
Хома Прядка	„ 159
Абетк. бібл. покажчик до т.т. I—VIII	„ 174

ОД ВИДАВНИЦТВА.

Томом VIII закінчується друкування оповіданнів В. Винниченка. Отже, в томах I—VIII (дев'яти книжках) нашого видання зібрано оповідання, що написав і видрукував (за виключенням оповідання: „Бабусин подарунок“, що надруковано в р. 1923) автор українською мовою до р. 1917 включно.

Томи I—VI пересруковано за малими змінами в розподілі оповіданнів по томах з відповідних книжок першого видання творів Винниченка („Краса і сила“, „Дрібні оповідання“, „Третя книжка оповіданнів“, „Твори. Книжка четверта“, „Твори. Книжка п'ята“ і „Твори. Книжка дев'ята“), що потім є повторені в Віденському виданні р. 1919 (т. I—V, IX).

Таким чином, ці томи оповіданнів В. Винниченка видрукувано третім виданням. Томи VII і VIII зібрано вперше. До т. VIII ми додали бібліографічний покажчик, маючи на увазі відзначити, де, коли і скільки разів яке оповідання друкувалося.

До друку т.т. VII, VIII зібрав Т. Черкаський.

В—во „РУХ“.

Винниченко В. [891.79-32 (В. VIII.01)].

1925.—Твори. Том VIII.

Харків—Київ. Кооперативне Видавництво „Рух“.
[Державний трест „Київ-Друк“, друкарня 8-ма, вул. Л. Тол-
стого (кол. Караваївська) ч. 5] (18 × 12). Стор. 178 + 4 нен.
др. 3000 прим.

УДК 100.02

ББК 74.001.1

111.001.1

УДК 100.02

111.001.1

Кооперативне Видавництво „РУХ“

друкує твори

В. ВИННИЧЕНКА

===== ВЖЕ ВИЙШЛИ З ДРУКУ: =====

Т. I. Кн. 1. (Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антрепреньор Гаркун-Задунайський). Стор. 224. Ціна 90 коп.

Т. I. Кн. 2. (Голота. Біля машини. „Мнімий господар“). Стор. 210. Ціна 90 коп.

Т. II. (Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. „Уміркований“ та „Щирий“. Раб краси. Малорос — європеець. Голод. Честь. Ланцюг. „Солдатики!“). Стор. 214. Ціна 90 к.

Т. III. (Момент. Глум. Рабині справжнього. Записна книжка. Купля. Кумедія з Костем. Щось більше за нас Зіна. Сліпий). Стор. 220. Ціна 90 к.

Т. IV. (Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чужий епізод. Тайна). Стор. 204. Ціна 90 к.

Т. V. (Історія Якимового будинку. Промінь сонця. Федько-Халамидник. Маленька рисочка. Чекання. Таємність. Виривок з „Споминів“). Стор. 231. Ціна 90 к.

Т. VI. (Босяк. Терень. Талісман). Стор. 200. Ціна 90 к.

Т. VII. (Олаф Стефензон. Радість. Баришенька. Бабусин подарунок). Стор. 188. Ціна 90 к.

Т. VIII. (Боротьба. Роботи! Суд. Хома Прядка). Стор. 178. Ціна 90 к.

===== ДРУКУЄТЬСЯ: =====

Т. IX. Драматичні твори. (Дизгармонія. Щаблі життя).

Т. X. Драматичні твори. (Великий Молох. Memento).

Т. XI. Драматичні твори. (Чужі люди. Базар).

==== ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ ====

П'єси В. Винниченка: Брехня. Співочі товариства. Чорна пантера і білий медвідь. Дочка жандарма. Натусь. Молода кров. Прогвожденні. Панна Мара. Гріх. Закон.

Романи В. Винниченка: Рівновага. „По-свій“. Божки. Чесність з собою. Хочу. Записки Кирпатого Мефістофеля.

Кооперативне Видавництво „РУХ“.

Правління і книгарня:

Харків, улица 1 травня, ч. 10.

Уповноважений у Києві:

Михайлівський перевулок, ч. 36, кв. 42.

1p 50

5p 16K

PA 868
(1986)

5956

Tom VIII